

300

ЧОРНА

Прога

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

ЧОРНА РАДА

РОМАН-ХРОНІКА

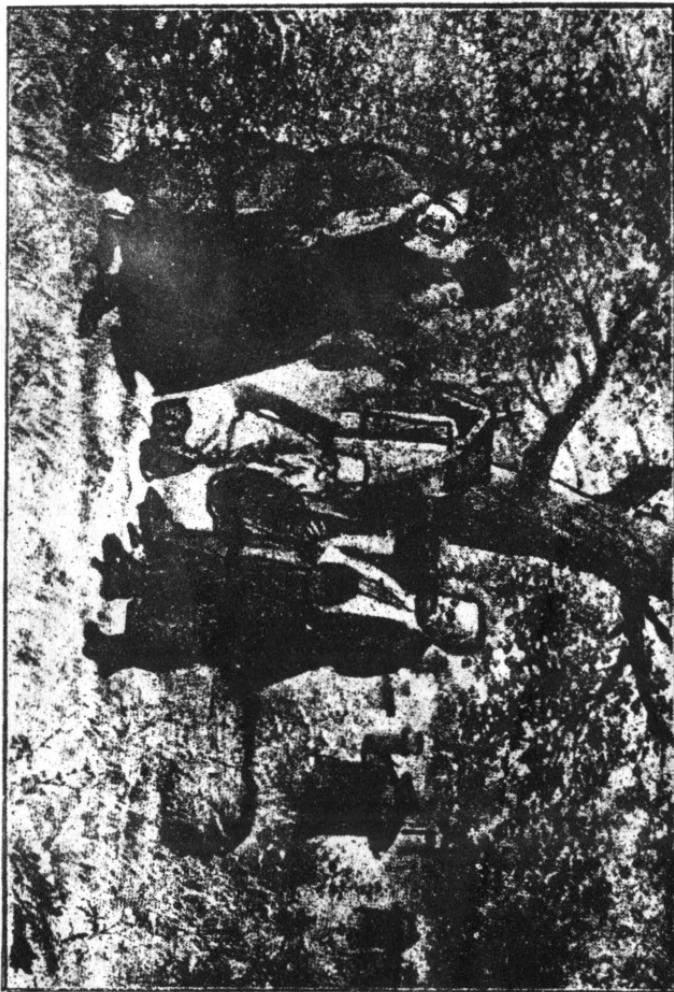
4. видання

Накладом Української Книгарні „ГОВЕРЛЯ”

Printed in the United States of America.

1967

Бранку! чи се ти сам, чи се твоя душа прилетя?

В С Т У П Н Е С Л О В О

Пантелеймон Куліш (1819—1897), сучасник і приятель Шевченка, член „Кирило-Методійського یнфіститута”, хоч і почав свою літературну діяльність ще в 40-ових роках минулого століття, то проте „на новий згід” виріс щойно в т. зв. „по-шевченковій добі”, себто в 60-их до 70-их рр. XIX століття, коли він став найвизначнішою постаттю та провідником усього українського письменства того часу.

В багатій літературній спадщині цього українського класика одно з перших місць займає „Чорна рада”, роман-хроніка подій 1663 року, найкращий белетристичний твір „гарячого Куліша”. Хоч п'ять перших розділів цього роману були надруковані вже в 1845 р., проте ціла хроніка з'явилася друком щойно в 1857 р. З того часу „Чорну раду” багато разів перевидавали і кожне таке видання швидко розходилося, — це свідчить про велику популярність цього твору. І він справді на це заслуговує, заслуговує своїми мистецькими та морально-виховними вартостями, тим більше, що це була перша, наскрізь удала спроба українського історичного роману. Хронікою назвав автор свій твір із скромності, з огляду на його побудову (теорія письменства вимагала тоді одностайноти героя).

Роман „Чорна рада” має тривалу літературну вартість, де книга, що її завжди радо читатимуть усі. Мистецькі вартисті цього Кулішевого твору — це передусім цікава фабула-сюжет, далі цілий ряд майстерно виведених постатей-персонажів та низка вдало змальованих і добре проектуваних ситуацій-епізодів, і врешті — соковита-багата мова. Взагалі з погляду композиції, змалювання характерів, сюжета, історичного тла, акцій — це роман зразковий. І українська критика ще й досі вважає його найкращим

українським історичним романом, хоч історичних романів за майже сто літ появилось в нас чимало. „Чорна рада” — це вислід основних Кулішевих історичних студій із XVII ст., тимто тло, події і люди того часу змальовані в романі дуже правдиво і надзвичайно живо (подібно, як правдиво і живо змальоване XVIII ст. в повісті „Михайло Чарнишено”).

Сюжет роману — це трагічні події 1663 року. Тоді Україна, виснажена безнастанними війнами, всередині розсварена, політично розбита й обезголовлена (після смерті Є. Хмельницького не було вже на Україні жадної йому рівної постаті), кривавилася у страшній громадянській війні, підсилюваній Польщею і Москвою, війні тим страшнішій, що була це не тільки національно-політична боротьба, а й соціальна революта. На історичному тлі цих бурхливих подій виснував П. Куліш майстерну фабулу роману, багату на різні цікаві епізоди тогочасного українського життя і побуту, та вивів визку ділових осіб — добре обдуманих і змальованих типів, що з них Шрам, Пугач, Черевань, зокрема ж Кирило Тур, приковують до себе увагу читача — він їх постатей нелегко забуде. Знов же такі постаті, як Сомко, Леся, Петро, як позитивні типи роману, на яких Куліш зосереджує свою симпатію, викликають симпатію і в читача, і читач боліє їх смутками та тішиться їх радощами.

З-поміж усіх цих персонажів трέба зокрема звернути увагу на постаті Сомка, Шрама і Брюховецького. Сомко — це уособлення і носій всенациональних українських змагань. Його підтримує Шрам — пан-отець і полковник, що як треба — то символізує народну мораль, а як треба — то і лицарськість. Знов же Брюховецький — це карієрист, демагог, ставленник юрбі, т. зв. „черні”, піддерживаний Москвою. Звідси різкий осуд Брюховецького, черні і низового козацтва, що в той час уже починає підупадати і тратити свою верхівну ролю. Цій голоті і низолікам противставить Куліш г о р о д о в е к о з а ц т в о, в якому бачить носія національно-державницької думки. Та не вважаючи на критичне наставлення до Запорозької Січі, помітне все ж таки і тут у Куліша давнє захоплення лицарськістю, буйністю і розмахом запорозького козацтва.

А взагалі треба сказати, що Кулішеві в цьому творі

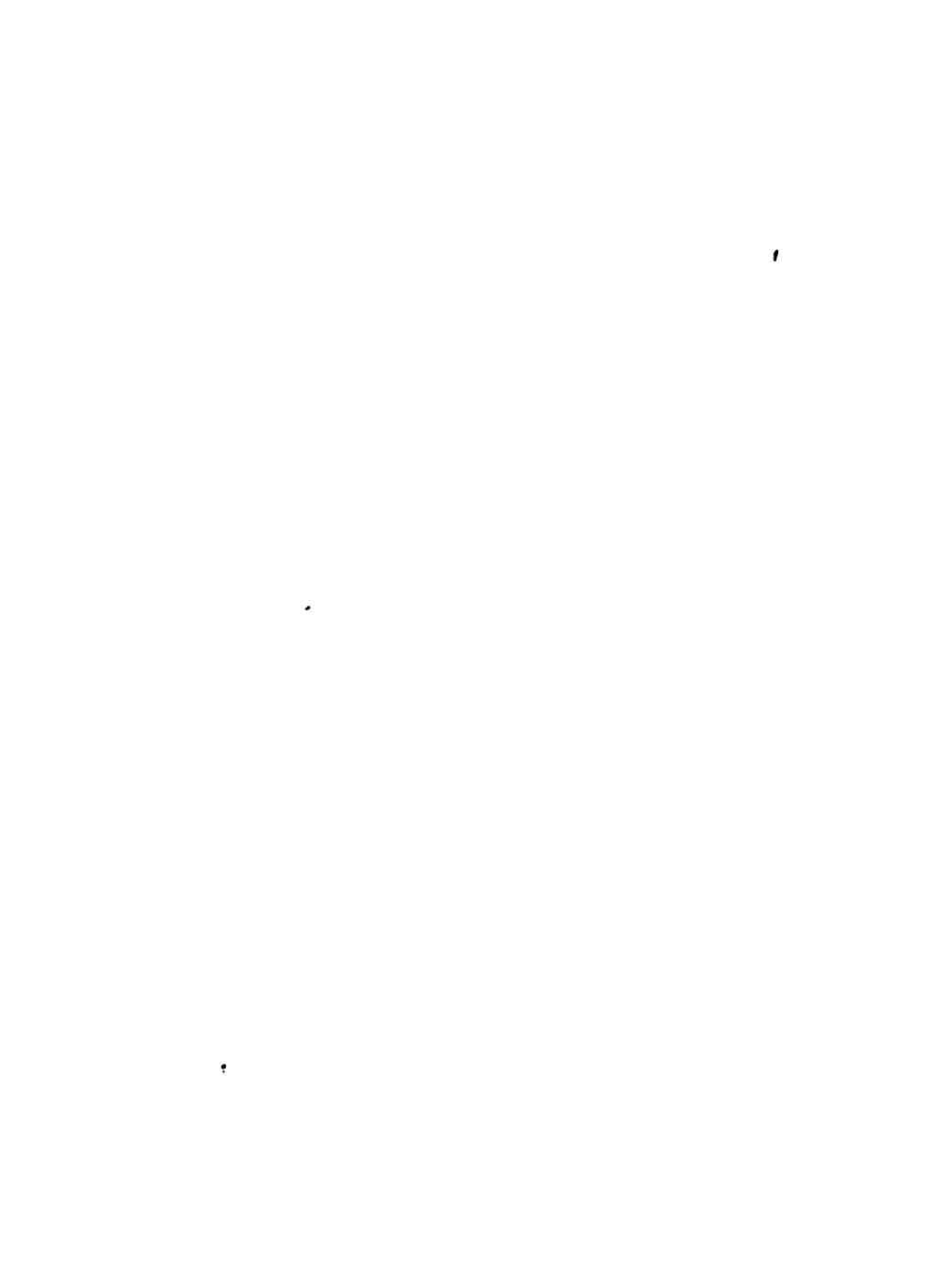
вдалося краще змалювати постаті, з якими він не симпатизує (Брюховецький, запорожці), ніж ті, що він їх ідеалізує.

Мова твору жива і свіжа, хоч і має вона численні діялектичні, та архаїчні слова (пор. безуміє, которий, гречеський, ісход, ветхий, глас і т. д.) — це ж історичний роман-хроніка з другої половини XVII століття. — а то й польські, що жили в устах тодішньої інтелігенції (ознаймувати, вонтпiti, опентати і т. д.), мова ця вимережана коштовними зразками народної фразеології, приказками, перетиканнями сміховинками, калямбурами та уривками пісень, вона розмащна і запашна великом багатством української лексики.

*„Чорна рада” має і великі морально-виховні варгості. Глибоким розглядом і майстерним змалюванням страшного лихоліття і безголов’я, яке навістило Україну в час великої „Руїни”, Панько Куліш поставив перед очі народу по всі часи грізне *тетемто* (пересторогу), вказавши докладно причини і виявивши яскраво грізні наслідки морального та державно-політичного занепаду національної спільноти. І те, що „Чорна рада”, яка вже незабаром святкуватиме 100-літній ювілей свого виходу в світ, сьогодні все ще нічого не втратила зі своєї гострої актуальності, проречисто вказує на історичні прогріхи, що покутують у нашому народі. Закон розвитку і сили національного організму завжди одинаковий. Як перед століттями, так і тепер народ, в якому поодинокі люди і класи затрачують інстинкт само-збереження спільноти, не мають зрозуміння інтересу національної цілості та засклеплюються у вузьких станових, релігійних, територіальних та інших вузько-загумінкових гатріотизмах, такий народ неминуче котиться в безодню занепаду й загибелі.*

Якщо йде проптехничне оформлення твору, то в нашому виданні поставлені на багатьох словах наголоси. Зроблено це з виховною метою. Справа в тому, що Кулішеві наголоси дуже часто відбігають від наших. Сам Куліш у першому виданні „Чорної ради” з 1857 р. всі слова наголошував і ми звідтіля поперешибали його наголоси до цієї книжки, та тільки там, де вони відстунають від наголосів нашої інтелігенції.

Дм. Штикало

ГЛАВА ПЕРВА.

По весні 1663-ого року, двоє подорожніх, вéрхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білгородського щляху. Один був молодий собі козак, збройний як до воини, другий, по одежі і по сивій бороді, сказати би ~~ши~~ а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюг. Коні в їх потомлені, одежа й торокі позапишовані: зараз, було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, та й побрались іаем, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора. Хмаріща. А Черевань був тяжко грошовитий та й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню войну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу, та послі войни і сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жари, і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташкі співали і свистали усюди по гаю так голосно та гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутнії. Ніхто б не сказав, що вони ідуть у гости до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмаріщем. А те Хмаріще було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка, з зеленими плавами, лозами й очере-

тāми. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державськії. Замість ушул рублена башта під ғонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину таке, що і вдень і вночі сподівайся лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до гостподи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребень із дубових паль, а округ хутора — годячий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивався ніхто; та вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця; лізе та й гуторить само з собою.

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Приїде казна що, казна звідки, та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, та-то бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову. Ох, Боже правий, Боже правий!

— Це Василь Невольник, — каже тоді піп. — Онаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота? — питает Василь Невольник крізь віконце.

— Та годі тобі розпитувати! — озвався піп. — Бачиш, що не татари, то і витускай.

— Боже мій правий! — аж скрижнув Василь Невольник, — та це ж Даволбіцький Шрам!.. Не знаю ж чи одчинять ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озвався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник, та й почав іспускатися вниз, усе таки розмовляючи сам із собою: — Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шrama!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схитившись і в'їхали Василь Невольник з великою радості не знав, що й робити: кинувсь до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! та це ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувсь із сідла і поцілувавсь із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Щó, якби таких друзяк приплило хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох Боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її до віку!

Справді Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз-тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий; очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він ізроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих пологняних шараварах, та й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од пан-отця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана, — каже полковник Шрам. — Де він? чи в світлиці, чи в пасіці? У його здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

— Еге, добродію, — каже Василь Невольник: — благую частю ізбрав собі пан Черевань, — нехай його на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

— Ну, та все ж од людей іще не одцурався? Чи може справді зробивсь пустиножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник. — Та йому й хліб не піде в душу, якби його люди покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, щó в нас за гість тепер у Хмариці.

Та одчинивши дідусь у пасіку фірточку, і повів Шрама попід деревом.

Щó ж то був за Шрам такий, і як це він був разом піп і полковник?

Був він син Павлоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській Братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялисъ козаки з гетьманом Остряницею, то й він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам, і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллеться рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків і унитів над греко-руською вірою. Тоді бо дойшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщенами і хліборобами, які не мали жадного способу супротив його стати. Пачали живніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напітки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордувати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисували. А тимчасом католицькі пани з нашими перевертнями усиловувались унію на Вкраїні прищепити, і не в одну церкву попом унита, на огиду людям, поставили: віру благочестиву мужицькою вірою називали, а отдаючи жидам у оренду села, нераз із селами й церкви їм на одкуп отдавали. І нікому було на такі наруги жалуватись, бо й самого короля сенатори, пани та біскупи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орендарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцять злотих на всякого реестрового, од короля і Речі Посполитої. То й реестровим, чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам: державцям - приневолено; які остали реестровими козаками, тії робили в своєї старшини всякую роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено у реестрі, та й тії, бувши в великій неволі в старшини, тягли хотя й нехотя за ляхів руку, і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Вкраїну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жалувались?.. Жалувались миряни і попи благочестиві тільки

далеким своїм землякам — козакам запорозьким, котої, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали, і гетьману коронному узять себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмані козацькі: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця, з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж не надовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полум'я, і знов по-своїому обертали Україну. Аж ось піднявсь страшений, невгласимий пожар із Запорожжя — піднявсь на ляхів і на всіх нédругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости й комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, та й наші перевертні недоляшки з надвірньою стороною, як уже не вмудрялись, щоб погасить теє полум'я, як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустить нікого з України на Запорожжя, так де ж? Кýдає пакар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини немощних батьків і матерок, і всяке, манівцем та ночами, степами, тернами та байраками, чимчикує на Запорожжя до Хмельницького. І от тоді то вже „розлилась козацька слава по всій Україні”...

Де ж пробував, де тинявсь попович Павлоцький Шрам десять рік од Остряниці до Хмельницького? Про те багато треба б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима, та й загартувався у воєнному ділі так, що як піднявсь на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія... У тих то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах, то коли хочете знати, не Чепурним його записано. Било козацтво у ту війну на

те, що або пан або пропав; то не кожен писався власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік Хмельниччини. Вже й сини Шрамові підроєси і допомагали батькові у похόдах. Двоє піолягло під Смоленським; оставсь тільки Петро. Іще таки й послі Хмельницького нераз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваючись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи, та й почав служити Богові. Сина посидав до військового обозу, а сам знав сдину церкву.

„Вже”, думав, „Україна ляхам за себе одячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай”, каже, „живе громадським розумом”.

Коли ж дивиться, аж ізнов не гаразд починається на Вкраїні. Свари та чвари, і вже гетьманською булавою почали йгратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллеться понад Дніпром через Биговського і через навіженою Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьманування; а як дostaлась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу Службу служитъ, сдно в його на думці: що ось погибне Україна од цього нé друга отчизного і похлібці лядського. Було чи вийде серед церкви з науковою, то все одно мирянам править:

— Блюдітесь, да не поробощені будете;стережітесь, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!

Як же вмер Павлоцький полковник, що послі Шрама уряд держав, та зійшлась рада, щоб нового полковника вибрati, він вийшов серед ради у попівській, рясі, та й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрýстить, мáбуть, нас Гостподь ізнов огнем та мечем. Треба вам тепер такого полковника, щоб знал, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула од радости. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, та й став пан-отець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувсь, як почув про таке диво. Що б то робив? Та нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітчину, що рада була старша од гетьмана. Мусів Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

Отже думав Шрам, думав, як би Україну на добру дорогу вивести; далі, надумавши, пустив таку поголоску, що нездужасє, нездужає полковник; передав оса-улові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав, ніби кудись далеко на хутір для спокою, та ото й махнув із сином з Паволочі.

Куди ж він махнув, і що в його було на думці, незабаром того довідаємося.

ГЛАВА ДРУГА.

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоловсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухас — у Череваня щось іграє.

— Е, та це в вас і бандура!

— І бандура, — каже Василь Невольник, — та ще чия бандура!

— Так це в вас божий чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідути вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалекі — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві лід липою і божий чоловік і Черевань, а перед ними стоїть південь. Звався божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без поводиря; у латацій свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? — Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічить усякі болісті і замовляє усякі рані. Може, він помогав своїми молитвами над недужим, а, може, і своїми піснями; бо в його пісня лилася як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За

тес то за все поважали його козаки, як батька; і хоч би, здається, попросив у кого останню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому отдав усякий.

Тепер він розпочав смутну думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

..Ой настала жаль-туга та по всій Україні..."

Не один козак гірко плакав од ції думи, а Черевань тільки похитувавсь, глáдячи черево; а щоки — як ка-вуни: смінвсь од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на іх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоч би кришечку перемінivся Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в божого чоловіка довга, до самого пояса борода, іще краще процвілá сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом, Співаючи пісню. од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видю-щий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов ізза дерева та й став навпротив Череваня. Як скопиться мій Че-ревань:

— Братіку! — каже (бо трохи ї картавив), — чи це ти сам, чи це твоя душа прилетіла послухати божого чоловіка?

Та й обнявсь і поцілувавсь із Шрамом, як із рід-ним братом.

Божий чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай же, — каже. — здоров, пан-отче і пане полковнику! Чули й ми. як Господь наустив тебе взятись ізнов за козакування.

А Василь Неволиник, стоячи коло них, собі раду-ється, похитуючи головою.

— Боже. — каже, — правий, Боже правий, есть же на світі такі люди!

— Яким же, брате. оце слuchaєм? — питає зараз іревань.

Шрам одвітувáв, що на прощу до Києва, та й спи-тає сам у божого чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди Господь несе?

— В мене, — каже, — одна дорога по всьому світу.

Блаженні милостивії, яко тії помилувані будуть...

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив юному Василь Невольник. — Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хриценим миром, ізнов почув козацьку мову!

— Не мені дякуй за це, Василю, — каже божий чоловік: — дякую Богові та ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник. — Ченці звали мене у монастир, бо я таки письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла як свої п'ять пúчок знаю: зазивав мене й кошовий, і отамання, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжя, а я кажу: „Ні, братчики! Піду я тому служити, хто визволив мене із бусурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби якнебудь йому подякувати”

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Ка-знає щó ти, — каже, — городиш бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пілявців та Збаража носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогі гості, та кип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питает:

— Скажи ж мені, божий чоловіче; ти всюди вештаєшся і всячину чуеш: чи нечував ти, щó в нас діється за Дніпром?

— Діється таке, — одвітує божий чоловік, важко здихнувши, — що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на цій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жадного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом, на що?

— Старшини там багато, та нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що ж Сомко? Хоч він і розумом і славою узяв над усімá, та й йому не дають гетьманувати.

— Як же це так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так отже захотілось на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояри, що на Москві коло царя, що хотять, роблять, і ті за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростеъ іде, не хоче нікому „придіте поклонімся”. Оттаке як завелось між до старшиими головами, то й козаки пішли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зотнутуться. „Чия сторона?” — „А ти чия?” — „Васютина”. — „Геть же к нечистому, боярський піdnіжку!” — „Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!” Це то, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютінцям і звадливо. Отак зотнутуться, та й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— Та потривай же, — каже, — адже ж Сомка вибрали одностайнє гетьманом у Козелці?

— Одностайнє, — каже, — і сам преосвящений Методій був там і до присяги козаків привідив; та як Сомко собі чоловік прямота, то й не в долад йому, що святий отець думав, мабуть, заробить собі яку сотнягу, чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою, — той і вимудрував щось на Сомка, та й послали у Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада козелецька не слушна; треба, кажуть, ізозвати зуповнью раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб одностайнє собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

— Якого це Брюховецького? — аж скрикнув Шрам.
— Щó це ще за проява?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, та й вірюніть не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть, — іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу приняв він од Сомка?

Чули, — каже Шрам. — Щó ж по тому?

А Черевань: — Здається, Сомко налаяв Іванця свинею. чи що?

— Не свинею, а собакою, та ще старим собакою, та ще не на самоті, чи там якнебудь на підпітку, а перед отаманням, перед Генеральною Старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Одважив соли добре.

— Одважив соли добре, — каже божий чоловік, — та зробив не гаразд. Іванець був собі незначний товариш, та, за свою ширу службу старому Хмельницькому, мав велику в його повагу і шанобу. Бувало проживаєш у гетьманському дворі, то й чуеш: „Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний! — озветься до його, під веселій час, за чаркою. — Держись, Юрі, — каже бувало синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукав“. От Юрусь і державсь його ради, і вже було що скаже Іванець, те й святе. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру, Ганну: так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Та ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина, та почали радувати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немов би гетьманський чура — та щось і блявкнув з простоти. А Сомко, знаєте, який? Зараз загориться, як порох. „Пане гетьмане“, — до Юруся, — „старого пса не пристойно мішати в нашу компанію“... От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лу́чивсь, то й чув своїми ушима. Та при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Та ото й судили його військовою радою, і присудили усікнуть голову. Воно б же й сталося так, панове, та Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити вёрхи на свиню, та й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котузі по заслuzі.

А Шрам усе слухав мовчки та й каже понуро: — Це все ми знаємо.

— Знаєте, — каже хобзар, — а чичували, що послі того вків Іванець?

— А що ж він, брате, вків? — питає Черевань, — Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, брате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець, — приняв ізнов слово божий чоловік. — Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрій не зміг держатись на гетьманстві та пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталось, та й махнув на Запорожжя. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роем: „Іван Мартинович! Іван Мартинович!” А він, ледачий, з усіма обнімається, та братается, та горілкою поїть...

— Ну, що ж із цього? — ізнов таки спитав понуро Шрам.

— А ѿ що з цього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, та й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі в одно слово.

— Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем, — додав божий чоловік, — тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький!

— Сила небесная! — закричав, ухопівши за голову, Шрам. — Так це його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, пан-отче, його самого!

— Боже правий, Боже правий, — сказав Василь Невольник. — переведеться ж видно, ні на що славне Запорожжя, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, братці, що штука! I вві сні такого дива не снилось ні кому!

— Браття мое миле! — рече тоді полковник Шрам, — тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас тайтись!

Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка гетьмана; а іду
от чого: Україну розідрили надвое: одну часть, через
недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи
ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на
що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві,
— а в його душі ціра, козацька, — так міркував я, що
як раз підійму його з усіма полками на Тетерю, та
й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс
ти моєму серцю, божий чоловіче; та ще може якнебудь
діло на лад повернеться. Ідьмо зо мною на той бік:
тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, пан-отче, — перебив його кобзар, — не слід
мені встрювати до тії заверюхи.

Не нам теє знати,
Не нам про те, за те рахувати:
Наше діло Богові молитись,
Спасителю хреститись...

— А більш, — каже, — мені не пó-нутру ота мі-
зерна пихá, що розвелась усюди по Гетьманщині. По-
чали значні козаки жити на лядський кшталт із вели-
кої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітській спі-
ви, що й людам у подобу і Богу не противні: держать
коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають
різати до танців. Дух мій не терпить цього!. І наша
темна старчота, ради тієї ледащиці горілки, бринчить
їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Уже ж ти
не бачиш нічого, уже тебе наче взято із цього світу:
так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив
Господь твою сліпоту, то співай же добром людям, че
прогнівляючи Господа; так співай, щоб чоловік на до-
бре, а не на зле, почувся!

— Братці! — сказав Черевань, — от я почувся на
добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких
вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам
гуторить про свої смутки. Я радуюсь, що Господь по-
слав мені таких гостей, а ви тільки охаете та стогнете.
Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи
хоч на сьогодняшній вечір.

Так говорячи, устав та й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на його гледачи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

ГЛАВА ТРЕТЬЯ.

Заглянув Черевань у пекарню:

— Е, — каже, — та це ж ти мені й жениха привів, пане брате! (А в пекарні давно вже сидів Пётро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою, Лесею). — Бач, як у їх весело, не так, як у нас. Щебечуть, наче горобці. Щó то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череванія була така ж, як і тепер бувас в якого заможного козака (що ще то за лучших часів дід або батько збудував). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбованій; і слова з Святого Письма вирізані; вирізано, і хто світлици збудував, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череванія, таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стіни полиці. а на тих полицях срібні, золоті і кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на войні поздобувано. Як напали козаки шляхетськії двори і княжецькії замки, то все те мішками виносили. Так то Бог тоді погодив козацтву, що тії вельможнії каштеляни і старости, пишнії, несказанно горді, що гукали на гайдуків, сідя із цими кубками та конвами поза столами, пішли в неволю до Криму, або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пищалі, під сріблом, старосвітські сагайдаки татарськії, шитті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-мисюрки, що вкриє тебе зализною сіткою, і ніяка шабля не візьме. Отже ніщо теє не оборонило ляхів і недоляшків! Допекли козакам і поспільству до самого серця. То от тепер і тії луки.

і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці, і веселить козацькі очі.

Тільки ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоч там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки та запашні зілля за обрамами й поза сволоком, а на столі лежав ясний та високий хліб. Так Леся ж усе скрashала собою так, що вже справді годилось би сказати: ..У хаті в її, як у віночку; хліб випечний, як сонце; сама сидить, як квіточка". І розговоривсь із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так моєму козакові лучкої компанії було й не треба: тут би він і засів на ввесь вечір, дивлячись на чорні дівоцькі брови та на шиті рукава. Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Уваливсь у хату, та розставивши руки, до його:

— А братіку! — і почав цілуватись. — Ну, — каже, — брате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став крацій!.. Меласю! — обернувшись до жінки, от нам зятьок! Лесю, от жених тобі під пару, так, так! Га-га-га! Бач, брате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере ж бо ніхто, та й годі! Ходімо, брате, в світлицю: нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам, козакам, чарка та шабля.

Та, взявши Петра за руку, і потяг до світлиці Обернувшись козак, переступаючи через поріг — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами.. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

— Ось, подивись, дідусю, — каже Черевань, привівши Петrusя до божого чоловіка. — чи той це Шраменко, що переплив Случ під кулями? Йи-Богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, та таке сміле! Пробравшися у лядський табор, убив хорунжого і корогов його приніс до гетьмана. Щó ж би тепер воно зробило!

Божий чоловік положив Петrusеві на голову руку, та й каже:

— Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика,

а буде довговічний і на войні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, і вмре своєю смертю.

— Нехай лучче, — сказав батько, — поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідralи надвое.

— Ну, годі ж, годі вже про це! — каже Черевань. — Ось я вам дам краще діло до розмови.

І достав із полички жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за преукрашений! Не жалували пані грошей для своєї пихі і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата, — інша і в бубон б'є; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський Бахус. Тим то Черевань і звав цей жбан Божком.

— Шкода мені, дідусю, твоєї темноти, — каже кобзареві. — Ось нá лиш полапай, яке тут диво. Це я в Польщі таке собі доскочив.

— Суста суєствій! — каже той усміхнувшись.

— Ні, братіку, не суета! Ось як вип'emo з Божка по кухлику, то, може, не так заговориш.

— Із Божка? — каже Шрам. — Так оцей чортик зоветься в тебе Божком?

— Нехай він буде й чортик, — одвітúє Черевань. — тільки кажуть, що в старовину у греків... Був народ греки, так, примірно, як ми тепер козаки... народ непобідимий, — от що!.. Так у тихто греків цьому Божку, кажуть, була велика шаноба.

— А в тебе вже не така? — питает Шрам.

— Ні, — каже. — на мене він не нарікатиме, а от коли б ви його не зневажили.

І достав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальовано таке, що всяке б засміялось: жидок дає запорожцеві напитись горілки з барильця: запорожець так і припав до барила, а жид — одно од страху, а друге од скнаости — держить та й труситься. А зверху і підписано: „Не трусишь, псяюxo: губи поб'еш!” От на таку то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок, та й почав наливати якусь настойку з того Божка.

— Це, братці, — каже. — така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, якби випив добру чарку.

Та й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоч

той стояв собі oddalік, мов у манастирі служка перед ігуменом.

→ Ну, брате, Михайле, — каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам: — загадаю ж я тобі про твого Божка загáдку: стóть божок на трьох нíжках; король каже: „потіха моя!” краля каже: „погибель моя”

— Ну, братіку, — каже Черевань, — хоч убий, не второпаю. Так як, як? Король на трьох нíжках, а краля каже: „Погибель моя?”

— Не король, а божок на трьох нíжках, як от і твій. Король каже: „потіха моя!” краля каже: „погибель моя?”

— А, пек же його матері, як мудро!.. Король каже: „Потіха моя!..” Себто, бач, як чоловік уп’ється, то вже тоді кричить: „Я король!” А жінка: „Ох, погибель же моя! Де ж мені тепер діться?”

— Якраз так! Тільки, братіку, твоя жінка не злякалась би тебе, хоч би ти й королем ізробивсь.

— Іще не одгадав! — каже Черевань. — А ну ж ти сам!

— Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрість!

— Моя премудрість, братіку, — сказав Черевань, — знає тільки наліть та виппить; а там собі мізкуйте як хотія. На те ви попи, на, те ви мужі совіта, на те ви народні голіви.

— Не вадило б і не попам, — одвітує Шрам, — не вадило б і не мужам совіта знати, що король тут — тіло, а краля — так це душа. Тіло потішається, як чоловік зап’є, а душа погибає; от і все.

— Пгавда, братіку, ій-Богу, пгавда! — сказав похитуючи головою Черевань. — Вип’єм же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма як тополя, — замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, та, як пані була гожа і вони ж таки давні приятелі, то ще скотів і попросту з нею привітатись, та й каже:

— Позвольте з вами привітатись, добродійко!

А вона каже:

— Та як же зволите, добродію!

Та й поцілувались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю, та й каже:

— Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

— Так оце, — каже, — ви на прощу, пан-отче?

Святе діло!.. От, моя дружино, — обернулась до чоловіка. — от як добрі люди роблять: аж із самої Паволочі їдуть молитись Богу. А ми живемо ось під самим Києвом, та ще не були цю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Та вже ж, як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, та куди він, туди Й я.

— От божевільне жіноцтво! — каже Черевань. — Куди він, туди Й я! А як же пан Шрам махне за Дніпро?

— То що ж? Я б не махнула? Доки сидіти нам у цьому воронячому гнізді? Ось уже который раз передказує мій брат, щоб приїхали до його в гості! І чому б не поїхати?

— Та й-Богу, Меласю, — каже Черевань, — я рад би душою, коли б мене хто взяв та й переніс до твого брата під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

— Оце буцім би за достаток його князем зовутъ! — перебила Череваниха. — У його жінка княгиня з Волині, ляшка. Як руйнували наші Волинь, так він єобі вподобав якусь бідолаціну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвінтовка! — зарегставши, каже Черевань. — То були Вишневецькії та Острозькії, а тепер пішли князі Гвінтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині. Поїхав би до Гвінтовки хоч зараз, коли б не далеко!

Гуторять попиваючи, аж ось — двері рип! і — так як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— От моя й краля! — каже Черевань, беручи її за руку.

„В світлоньку входить,

Як зоря сходить.

В світлоньку ввійшла,

Як зоря зійшла.

А що, брате? Чи нічим же похвалитись на старість Чеваневі?

Нічого не сказав Шрам, тільки дивився на Лесю.

А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша та прехороша! Іще трошки засоромилася перед поважним гостем, то і очіці спустила в землю, а на виду аж сіяє. На диво була в Череваня дочка, та й годі. Тим то Петро, як побачив, то й умер, дарма що видав доволі світу!

— Ну лиш, доню, — каже Черевань, — піднеси нам по кубку, як там кажуть, із „білих ручок”.

Леся поблагословилася і піднесла. І що то вже, як хороше вдається! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам „із білих рук” од Череванівни, та й каже Череваневі:

— Ну, брате Михайлі, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.

А Черевань тільки сміється.

— А що ж, приятелю? — каже Шрам далі, — хоч би мені ходилось би про одно вже помицляти, та, може, тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

— А чом же не оддав би; брате? Нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

— Так чого ж довго думати? Давай руку, свате!

Та й подали собі руки, га й обнялись, та й поцілувались. Тоді за дітей, та й кажуть:

— Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти!

Петро од радості не зінав, де він і стойть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть: А Леся чогось ніби злякалась, та й каже:

— Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті?

Обернувшись Черевань, — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— Меласю! — каже Черевань, — чи бачиш, що тут у нас діється?

— Бачу, бачу, пишний мій пане! — дала вона та-кий одвіт, та зараз взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де ж та ласка у очах у Лесі? Де ж той жаль дівся? Де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає в неї на ший дукати, а на Петра й не згляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залицяння!..

— Ну, нічого сказати, пан-отче! — каже Череваниха Шрамові, — швиденько ви добуваєте із своїм синком замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче царство стоять кріпше над усі царства.

Черевань тільки сміявся.

А Шраму було не по-нутру.

— Враг мене возьми, — каже, — коли з іншим замком не скоріш ісправишся, ніж із бабою! Тільки ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам?

Черевань, стоячий збоку, усе дивився на Шрама, розлявивши рот, та слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув цию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

— Пан-отче, пане полковнику, приятелю наш любий! Нема на Україні чоловіка, що б не знав, чого стоять старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, пан-отченюку, тут річ. З дорогою душою раді й ми oddать за його свою дитину; тільки ж бо треба чинити таке діло по-християнськи. Наши діди й баби як думали заручати дітей, то перше їхали з усією сім'єю на прощу до якого монастиря та молились Богу. От Бог давав дітям і здоров'я і талан на всю життя. Це діло святе: зробімо ж і ми його по-предківськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і осадила Шрама, мов горщок од жару одставила.

— Ну, брате Михайле, — каже він Череваневі, — благословив тебе Господь дочкою, та не обидив же й жінкою!

— Га-га-га! — каже Черевань. — Еле, брате! Моя Мелася не зневажила б себе і за гетьманом.

— По цій же мові та буваймо здорові! — каже Череваниха, піdnіsshi gостям по кубку.

— Щоб нашим ворогам було тяжко, як добре мовляє мій сват, — каже Шрам.

— А діти наші нехай отак вибрикують! — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— Амінь! — каже Череваниха.

На тім і застяло сватання. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня і в Шрама була така думка, що ще поспішуть з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадався, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, та й сама Леся їм гордзе. І вже йому тоді здалось, що ні для чого більш і на світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутivшись із того сватання, зникла з світлиці і не вийшла на вечерю; а послі вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і божого чоловіка положили в світлиці; а Петро, по-козацьки, ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яково то йому послі того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то божого чоловіка вже не було в компанії; потлентавсь дідусь іще до-схід сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків; бо в тую, невпокійну старосвітшину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні, як ось і Василь Невольник вийхав із-за садка з ридваном. Погодив тобі Бог козакам надратъ у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, іздив ридваном. Глищали мідяні, позолотисті герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горорізьба — леви, струсіві пір'я, булави з бунчуками; а тих, може, перевелося і кодло, що цими гербами величались...

Мати з дочкою сіла в ридван, а Черевань не покидав таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів іхати поруч із верховими, та й сам не зінав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Іде

сердечка мовчки і голову понурив. Далі, надумавши, і каже:

— Пані-матко! Учора діло пішло на лад, та й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лучче б ужে одрізати пόпросту, та й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, пані-матко, щиро, чи думаеш ти oddать за мене Лесю, чи в тебе другий есть на прикметі?

— I есть, i нема; i нема, i есть, — каже сміючись Череваниха.

— Що оце в вас за загадки? — аж скрикнув з досади Петро. — Уже коли рвати, то рви не дъоргавши! Скажи мені, пані-матко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

— Е, паниченку! — каже Череваниха. — потрий вай бо трошки, ще рано братъ нас на істровід!

Замовкі Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, зглянувшись на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати, та й каже:

— Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилася у чуднú планету; ще як я з нею ходила, приснився раз мені сон дивен, дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила, на могилі стоїть панна, а од панни сяє, як од сонця. I з'їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу — од Пэдолля, од Волині, од Сівёри, і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвілі по городах: вкрили, та й стались бити один на один, кому буде та ясная панна. Б'ються день, б'ються другий, — як де ні взявся молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили, та й поняв ясную панну. Такий то був мені сон, козаче! Проходить день, другий. — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Щó ж ворожка? Як ті думаеш?

— Я думаю тільки, — каже Петро, — що ти, пані-матко, з мене глузуєш; от і все!

— Ні, не глузую, козаче. Слухай та на ус мотай, що сказала ворожка. „А що ж”, каже, „пані? Цей тоб

сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на ввесь світ красою, а зять — на ввесь світ славою. Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмані, дивуватимуться красі твоєї доні, даруватимуть їй срібло-золото, та ніхто її не обдарує краще од судженого. Суджений буде ясен красою між усіма панами й гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць". Так промовила мені, віщуючи, стара бабуся. Як ось, справді, дав мені Господь дочку — справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуща між дівчатали. Трошки згодом, зашуміло по Україні, закипіло, мов у казані, і стали з'їжджатись у Київ пани та гетьмані, — справдилось друге бабусине слово. Усі дивувались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тільки ж ніхто так не обдарував її, як той гетьман, що мені снівся. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць. Справдилося ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: „Не оддавай же, паніматко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женигтись, поки виросте, — буду їй вірною дружиною". Лай же, Боже, і ти, Маті Божа, щоб і це справдилось на щастя її на здоров'я!

Тут саме виїхали вони із-за гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, та й зелені сади, і все, що загледіло око в Києві, усе горіло, мов парчá золототканая.

Прочани перехристилися і сотворили молитву. А Петро іде собі, і не бачить і не чує нічого: так опентала його Череваниха.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА.

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш дяду, Києве; бо й велика слава нераз тебе осіяла, і великий злитодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки

то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки то на твоїх улигічах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвінтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олєгів, про тих Святославів, про тій ясирий половецькій нічого й згадувати. Ту славу, тій злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руйну.

Іще ж от і дванадцять літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзивіл із литвинами, усе попалив і пограбував, а міщани, сівші на байдаки, мусили до Перейслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди ні кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморах, на стáнях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стойть пустирем незагордженій; на спустошалому двориці стирчать тільки печі та ворота; а де чи діловання, чи щит над ворітми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тій признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви Божі, та городи з червоними маками, та ще тій гори крутоярі з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не ввесь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а Старий або Верхній город послі Хмельниччини безлюдував. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами, круг Подола, і замок на горі Киселівці. Вулиці були вузенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому юєма, тільки гуси пасуться.

Ідуть наші прочани по тих закоулках, аж дивляться — посеред улиці збились вози укупу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочками, сидить юрба людей. Посередині килим; на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що це, мабуть, чоловікові дав Бог родини, або-що, так на радощах частує всякого, хто б ні. Йшов або їхав улицею. Юрба гостей зібралась

уже чимален'ка, і все були міщани. Знаті були міщани раз уж з того, що не носили шабель. — тільки ніж коло пояса; одні пани та козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашку (тоді було, коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуйсь, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходить у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люди значні та шабльовані, а міщани одягались синьо, зелено, або у горохвяний цвіт; убогії носили личакову одежду. Через те козаки дражнять було міщан „личаками” а міщани дражнили козаків „кармазинами”

Гості сидли за трапезою не мовчки; балакали таки й геть-то голосненько, що Петро мусів добре гукнуть через вози добриден. Обернулось тоді до його дві чи три голови.

— Пане господарю! — каже, — і ви, шановная громадо! Просить Паволоцький Шрам пропуска через табор.

Скоро назвав Шрама; зараз деякі повставали, та й дивляться; а господар пізнав Петра. та й каже:

— Деж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята! — підхопіли, шуткуючи гості, — хіба сота!

— І сотої нема! — закричали усі гурбою. — Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи докупи, то все таки не буде Шрам!

Усі були раді з такої вигадки: інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загледіли його сиву бороду, зараз вози поод科教ували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— От наш старий Шрам! — кричали міщани, — от наш батько!

— Що це, Тараке? — каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем), — супротив кого це ти заложив такий табор? Здається ж, тихо на Україні!

— Де тобі тихо, пане полковнику, чи пан-отче?.. я вже не знаю, як тепер тебе й величати, — каже Тарас Сурмач. — Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусила. Дав мені Бог сина, такого ж, як і я, Тара́са. Коли миши голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

— Нехай велик росте та щаслив буде! — каже Шрам.

— Чим же тебе шанувати, вельможний пане?
— Нічим не треба, Таразе.
— Як то нічим? — здивувавшись, каже Сурмач. — Хіба зарок положив?

— Не зарок, Таразе, а прибувиши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам Богом.

Не таківський же був і Тараз, щоб угомонивсь одразу.

— Добродію мій, — каже, — любезний! Коли б я знов, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба ж ти не рад мому Таракові, що не хочеш попорськати його п'єлюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіс, як жидовча!

— Рад я йому з щирого серця, — каже Шрам, — пошли йому, Господи, щастя й долю; тільки ж не та пора тепер, цюб гуляти напіднійтку.

— Та на добрі діло, добродію, завсегда пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцувавсь моєї хліба-солі. Інший на ярмарок браєся, інший у гай по кілля, інший з пашнею до млина; та отже, коли припalo пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркус собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся, — тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: „От у мене батько сякий-такий був! Поскупивсь ісправити якслід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!”

— Одумайсь, Божа ради, Таразе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзякання). — Чи

до речі ж оце чоловікові, приїхавши до церков Божих, до мощей святих, застряти на христинах?.

— Та що ти, куме, коло його панькаєш? — сказав хтось ізбоку товстим голосом, — хіба не знаєш, що це таке є? Знай нає, панів! От воно що! Сказано — кармазини. Себто вже наш брат ім не кумпанія, — єт воно що!

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщани вже давно на городове козацтво та старшину важким духом дихали.

— Е, пек же його матері! — закричало десятеро разом; — так ми тільки тоді кумпанія кармазинам, як треба виручати їх ізпід кормиги лядської?

— Пхе! — каже господар, — якого ж черта нам коло них панькати?

— К дияволу кармазинів! — затукала громада, роздрочившись, як бугаї. — Вони тільки вміють бряжчати шаблями; а тоді де були ці брязкуни, як безбожний Радзивил загуркотів із гармат у городські ворота?

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

— А ви ж. — каже, — прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром? Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а талірами та дукатами, що понабирали од козаків за гнилі підошви та діряви сукна! Га! А Радзивил прийшов, так ви, окаянні, не одвітували йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали самохіт Радзивилові місто і як тії баби заголосили: „згода!” Як же запалав Київ, та почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій, із жменею тих сіромах; улетів у Київ, як голуб у гніздо за шульяком; а ви підлерли його, зайці нікчемнії? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік та рубав. бісові діти! Я вас навчив би боронити, що одвоювали вам козаки!

— Який гастил одвоюовував нам наше добре, опріч нас самих? — кричали міщани. — Одвоювали козаки!.. Та хто ж були й ті козаки, коли не ми самі? Це то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, сами собі панусте,

риданами їздіть: а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти. плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі. та й не сидіти, згорнувши руки?

— Козаки сидять, згорнувши руки! — каже Шрам.
— Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили, або татарва погнала до Криму! Безумній глави! Та тільки і козацькою одвагою і держиться на Вкраїні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви це батьку Богданові: він би якраз потроїтв об ваші дурній голови свою булаву! Де в світі видано, щоб у зесь люд жив при огнакому праві? Усякому свое: козакам шабля. вам безмін та терезі, а поспільству плуг та борона.

— Коли усякому своє. — каже Тарас Сурмач (а пляшкою має так, що аж горілка ллеться). — коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати, своєю? У козаків не становило війська — ми сіли на коні; у козаків не було грóшней — ми дали їм і грóшней і зброю; укупні били ляхів, укуті терпіли всякі пригоди: а як прийшлося до розквитання, то козаки зостались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не тій ж козаки?

— Хіба ми не тій ж козаки? — підхопила громада, позакладувавши із зневагою руки за поясі. — Хто жив із нами за панібрата, так тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам нераз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— Та постривайте, постривайте, пани кармáзини! — гукнув один товстоликий синьокаптанник, — швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не давго гордуватимете нами' Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам „чорну раду“ тоді побачимо, хто яке матиме право.

— Ого, — каже Шрам, — он воно куди діло хилиться!

— А то ж як? — кажуть, стоячи кóзирем, міщани
— Не все тільки козакам на радах орудувати. Схаменулись і на нас січові братчики.

Та й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, та мов і не він, мов і не чує, що круг його наче море йграє.

— Еге-ге! — каже тоді Шрам, — так це із Низу такий вітер віє! — та й догадавсь, що вже огню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лиху уродитись! Де ділась зараз: вся досада на міщан!

— Шановна громадо! — каже. — не думав же я и не гадав, щоб кияни пошанували отак мою старість: Чи давно ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-саллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, отак зненаважаєте!

— Пан-отчен'ку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамувала. — хто ж тебе зненаважає? Чи це ж проти тебе, батьку, говориться? С такій, що душать нас, узвинши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'янний співе! Ідь собі з Богом, поклонись церкам Божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тимчасом усе ждав, поки замокнуть. бо не любив ніяких оварок: та ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама, та й каже:

— Ка-знає, за що ви завелись оце, братці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду, і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, окріч пана війта.

Міщани вже взяли своє — зогнали трохи криком серце: а Череваня таки й любили, і шанували, бо був козак-друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то затримує й визволить. От і давай уже хоч коло цього леститись.

— Оце. — кажуть, — пан, так пан! Дай, Боже, і по ~~мік~~ таких панів! Нема в його ні крихти гордости!

— За те ж йому Біг дав таку золоту й паню, — казали деякі.

— За те ж йому дав і дочку краще маку в городі, — добавили ще інші.

— Ну, пропустіте ж нас, коли так, — каже Шрам.

— Пропустімо, пропустімо ясних панів! — сказав Тарас Сурма ч та й розтovпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривші голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, та й каже, так ніби сам до себе: „Вскую прискорбна еси, душа моя, і вскую смущаєши м'я? уповай на Гостпода!”

А Черевань, їduчи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить.

„Е”, думає, „отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити”. — Бгате. — каже, — Іване! Удар ти лихом об землю! Чого таки тобі журутись?

— Як чого? — каже Шрам. — Хіба не чув, що на умі в цих мугирів? Задумали чорну раду Іродові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки цей вітер віє? Це вже кóть не хто, як проклятущий Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено, і ось 'туж-туж' можежа схопиться по Вкраїні!

— А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого істи, або пити, або ні в чому хороше походити? Слава Тобі, Гостподи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома, та ів би хліб-сіль з упокоєм. аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщенами.

— Враг возьми мою душу! — закричав із серця Шрам, — коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш, а не Черевань!

Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од цього слова.

— Що ж оце ти сказав, бгатіку? — ледве промовив через силу.

— Те, — каже, — що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче б нам з ляхами,
Мостилими панами,
Мирно проживати,
Анж піти лутів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?

так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!

— Бгате Іване! — каже Черевань, а сам аж тремтить. — років десять назад, правувався б ти зо мною за це порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостаться з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я-не Барабаш: іду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні. — з жінкою, з дочкою і Василем Невольником. і хоч би ти, як кажеш „для отчизни“ кинувсь із мосту в воду. то й я за тобою.

— Оцé, так по-козацьки! — сказав Шрам, та аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. — Дай же, — каже, — руку та обішайся от перед Братством Сагайдачного. що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате! — каже Черевань, сміючись: рад був. що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до Братства, що на Подолі.

— Ходімо ж. — каже Шрам, — та помолимось, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

ГЛАВА П'ЯТА.

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб прожила вік, та не була ні разу в Києві. А вже хто був. то знає Братство на Подолі. знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно з переднього лиця розмальовану церкву, тій високі кам'янійці по боках. Отже років за двісті назад. тоді як отої то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді

ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи — усе те було дерев'яне. Усередині в маністиреві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані, Ганна Гугулевічівна, що подарувала на Братство свій двір із садом; і на тому то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир Братський з школами устроїв, щоб тес Братство дітей козачих, міщанських і всяких учило. людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочани наші в церкві, подали срібла пан-отцям Братським на школи, і проганлисі геть то. оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на малювання і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи Братства, що вже де на яку дивовижу, а в Братство миряни йшли дивитись на малювання. Щó тільки в Біблії прописано. усе чернець той мов живе списав скрізь по маністиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке рицарство було там скрізь по ограді помальоване. щоб народ дививсь та не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Ничай, і Морозенко. Круг його горять костели й замки, а він січе-рубає, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: „Лицар славного війська Запорозького”; а над ляхами: ..А це проклятуці ляхи”. Знасте, тоді ще Хмельниччина тільки-що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе oddячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католіка. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш слáвен і хвáлен, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знато, які то колись були рицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю, і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замкáми, як йому Господь допоміг і себе і товариства півчвартаста визволити, і як, узявши ту галеру, приплів до козаків

і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тій намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за оградою щось гуде, стугонить, наче грім громить oddалеки, — і музики йграють.

— Це, — каже ченчик, що проводжав їх по манастиреві, — це добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жадною мірою не вдершиш їх, як зачуто запорожців. Біда нам із цими іскусителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться за Порогами.

Тимчасом музикі, галас і тупотня підхόдили все близче. Люди один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: „Запорожці, запорожці з світом прощаються!”

Щó ж то було за прощання з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було котрий запорожець до великої старости, що воювати більш не здужає, то н'аб'є через дукатами та забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок. та й іде з ними в Київ бенкетувати. Дома у Січі ходять у семиряжках та в кажанках, а ідягь мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани. штані із дорогої састи; горілка, меді, пивá так за їми в куфах і їздять, — хто стрінеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Оце одкуплять було бочки з дъогтем, та й розіллють по базару; одкуплять, скільки буде горшків на торгу, та й порозбивають на череп'я; одкуплять скільки буде маж із рибою, та й порозкидають по всьому місту. „Іжте, люди добри!”

А погулявши неділь з дві та начудувавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Міжигорського Спаса. Хто ж іде, а хто з прощальцем танцює до самого монастиря. Сивий, сивий як голуб, у дорогих кармáзинах, вискакує попереду йдучи запорожець; а за ним везуть боклаги з напитками і всякі ласонці. Пий і їж до своєї любості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

- Хто такий?
- Запорожець.
- Чесо ради?
- Спасатися!

Одчиняється ворота. він увійде туди, а все товариство і вся суета мирськая, з музиками і скоками і солдаками медалями, останеться за ворітами. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і oddae на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, та й почав спасатись. Так то розказують старі люди про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом та Череванем, висипали вони з улиці. як із рукава, танцюючи. Чутриндірі такі, що любо глянути. Ідуши мимо церкви, покладали хрести, били поклони, та знов, схопившись, навприядки, та через голову, та колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на їх, та й плачуть.

— Не плачте дурні! — кажуть їм запорожці: — Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе, вони, кажу, ходять було у дъогтяніх сорочках та в дірявих кожухах-кажданках, а тут по-вбирались у такі жупани, що хоч би й гетьманові. — і все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семиряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі. так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас дъогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам, хоч і сердивсь на запорожців, та й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрій молодці багато інколи діяли людям школи по Україні, та, мимо того, якось притпадали до душі всякому. Нераз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пам'яті, зачне було їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї та ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гúторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії запорожці так притпадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечне, та разом якось і смутно, дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею довбó

дили, що все на світі сùєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали як половину. Може, тим, що Запорожжя споконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до послідù дній не замовкали, і було те Запорожжя як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всікому!

Черевань, дíвлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявши у боки.

— От, брате. — каже Шрамові, — де люди вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знатъ що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам. — Тепер чесному чоловікові стид мішатись між ті розбішаки. Перевернулись тепер уже кат знає нá що запорожці. Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжя? Або голтятака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там, окаяннії, в Січі, та тільки п'янствують, а очорті горілку пити, так і їде в городі, та тут і величаеться, як порося на срочику. Цур їм з їх скоками! Поїдьмо боржай у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей: — Овва!

Обернувсь Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармáзинах: стоїть і сміється.

— Овва! — каже, — і оце б то наче і правда, а воно зовсім брехня.

— Іроде! — не стéрпівши, гукнув на його Шрам; та, скаменувши, де він, зараз і переміг себе. — Цур гобі! — каже. — опріч Божого дому.

Та скорій до коня, та й поїхав. Черевань із Петром ча ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоч нічого їй не сказали, та поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Піка широка, засмалена на сонці: сам опастий; довга, густа чуприна. піднявшись перве вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і йgraють, а чорні, густі брови аж геть піднялися над тими очима. і — враг його знає — гляней! раз: здається, сúпиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак. тільки щось азіяцьке; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок, і турка приймають; прийде німець, і німець буде запорожцем, аби перехристивсь та сказав: „Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську”

Зрадувалась Череваниха, як наздогнала своїх. мов слобонилася од якої напasti. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайловською Стежкою через Євсейкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пушча. Дорога через ту пушчу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байрахи. то обхόдила кудлатій кучугури. Ридван, що дальши, усе одставав од верхових; а Петро, послі тих чудних Череванишиних річей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось. з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілля під копитами, і показались крізь зелену ліщину кармазини. Іх наздогнали запорожці. — тих двоє, що одрізнились коло Братства єд прощальників.

Череваниха з дочкию сами не знають, чого злякались. Бо ці гультай їдуть не по-людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують, і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого цим шибайголовам хочеться: скачут як кози то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпається копитами на кручу. то оце з кручі кинеться в провалля, і не видно її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наши неиз уже думали, що кінь перекинувсь назад і зада-

шив їздця під собою; аж ось їздець. як вихор. вискочить знов на кучугуру. та й зайграє на сонці кармáзинами.

Так поринаючи та крутячись, мов не перед добром. запорожці перекликáлись через дорогу, як хижій орли, повели таку розмову. що в наших прочанок і душі не стало.

— От брате дівка! — гукнє один. — Нехай я буду шмат грязі, а не лицар. коли я думав. що є на світі таке диво!

— Еге, є сало, та не для кота! — озветься другий через дорогу.

— Чом же не для кота? Хочеш. зараз поцілую?

— А як поцілують коло стовпа киями?

— Щó мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не нãпавсь на неї: аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії дéмони.

— Василю! — каже тоді Череваниха. — куди одéми заїхали? Щó оце з нами буде?

— Не бíйся, пані. — каже всміхнувшись Василь Невольник. — добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванисі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидче, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупáни позабризькували в грязь у байráці, та їм про те байдуже.

— Гей, брате Богдане Чорногоре! — гукне знову старший. — знаєш, щó я тобі скажу?

— I вже!.. путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

— Отже почуєш од мене таке, що аж оближешся!

— Ого!

— I не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати. а Великий Луг батько, та для таکої дівчини можна покинути і батька й матір.

— Чи вже б то?

— А то щó хіба?

— Куди ж тоді?

— Овва!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочки думали, що в їх ісправді щось недобре на думці; а Василь Невольник похитав головою, та й каже:

— Щó за любий народ оці братчики! Ох, був і з колись таким вигáдчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний по степах за кабáрдою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у городáх і на степах. Знали мене шинкарі й музики. Знали пани й мужики. Знало лицарство й хлібороби!

— Ще я не таке скажу тобі! — гукнув як із бочки запорожець.

— Було б з тебе й цього! — одвітувáє другий, — якби почув батько Пугач. одбив би він у тебе хутко до баб охоту!

— Ні, таки справді. Богдане. Який враг шуткуватиме, як увіп'ються чорні брови. наче п'явки, у душу? Хоч так. хоч сяк. а дівчина буде моя! Чи знаєш, що?

— А щó?

— Подивиться б. щó там у вас за гори!,

— Отакої!

— Такої, брате! Нехай не дурно запрошуав ти мене до своїх, воювати турка. Коли хоч, ухопимо „дівойку”, та й гайда в Чорну Гору!

— І ти оце поправді говориш?

— Так поправді, як я Кирило Тур. а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч ік чорту в зуби, не то до чорногорців.

Отак тії кáверзники змовлялись уочевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрал би, щó справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жить, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка. Тим то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив наливод на яку пакость. Аж ось стали наздогнати своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! та й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли ж гляне, аж і нема нічого.

ГЛАВА ШОСТА.

Хто б то мав таке слово пишне та красне, щоб так як на картині змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту височенну дзвіницю, тії церкви під золотом та під скульптурою? Це ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знахідився монастир Печерський. Далось і йому вінки Батийовське лихоліття. „Велика церква”, що прописана в літописах „небеси подобною”, зруйнована була по вікна. Хоч же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко її було до стародавньої ліпоті. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіє на Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, та були скрізь по стінах у Великій церкві помалювані князі, гетьмані, воеводи благочестивії, що тую церку боронили й підpirали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А внизу поуз стін скрізь були надгrobки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що такий то „Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрій, почив по многих славних подвигах”. А там — будім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: „Многою сіяв я”, каже, „знатностію, властію і доблестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся”, каже, „тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжася, а рівними вмираємо”. А там іще якийнебудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже. ідучи мімо, благе слово: „Боже! милостив буди душі раба Твоєго”. Хто б і неписьменний був, так дівлячись тільки на ті шаблі, на ті панцири, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді та з каменю понад тими надгробками, — хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого то воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава — усе воно суєта

сует: і шабля, і булава з бунчуком, і горностайова киряя поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже Й Шрам, розглайдуючи ту горорізьбу та читаючи епітафії, засмутився душою та й каже:

— Колико то гробів, а всі ж то тії люди жили на світі, і всі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Та, погадавши так, виняв із-за пазухи щирозолотий обушок, що одбив колись на войні у лядського пана, чи в недоляшка, та й повісив на ризі в Богоматері.

Із Великої церкви повернули наші прочани до печер; коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогих кармáзинах, високий і вродливий; а по кармáзинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху киряя підбита соболем; підпирається срібною булавою. А за ним купа людей чимала, усе в кармáзинах та в саéтах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув.

— Боже мій! — каже. — та це ж Сомко!

А той собі зрадів, побачивши Шrama.

Обнялисъ, поцілувались і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітавсь гетьман із Череванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, та вже обнявши промовив тільки:

— А, братіку мій любезний!

Череваниху називав гетьман, вітаючись, рідною пеною. Вона аж помолодішала, і вже нащебетала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі — Вам ясна панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку, і поцілував як дитину.

— Давно ми, — каже, — не бачились за військовими чварами, та ось немов Господь нас ізведе навіки докути.

Леся почервоніла та аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матері, обнявши її руку.

Тут то вже Петро мій догадавсь. що за гетьман снився Череванисі. У їх, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки: та, видно, це така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоч він був і значний козак, та не против гетьмана; хоч він був юнак уродливий, та не против Сомка. „Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної” (пишуть у літописах), був високий, отрідний собі пан, кругловидий, русавий; голова в кучерах, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то спадрі по-гетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери; завернув до себе з усіма на козацьке подвір'я. А козацьке подвір'я було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумастється гримнути іноді й лишній раз кубком, або загомоніти буйними річами; так, щоб не ввідили братії в іскушеніє, стояв на бдшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій, — каже, — ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко — я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів кінець стола. підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивувався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен. як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки, і без плачу й жалю поблагословив на потріб. А тепер ось іллеться слізами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гrimаля самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі слізози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шрама, — що за біда склалась?

— Мені? — каже, піднявши голову Шрам. — Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Так чого ж, Бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана на двоє, про те усім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоч один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? а Васюта?

— Васюта старий дурень, з його химери смються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'янницями. Давно я потоптав би цю ледар, та тільки честь на собі кладу!

— Так, ледар — то вони, ледар; та й не дають твоїй гетьманській зверхності розширятись по Україні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом; бо в Козельці на раді усі полковники, осаули, сотники, усі значні козаки пристали мене слухати.

— Ажé ж цьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютиня, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У іх, що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакости. Окаянна сірома нішпорить усюди по Україні, та баламутить голови постільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиши вийдуть у Переяслав царські бояри, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю як макуху, гетьмана їх повернú в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам, та й каже:

— Од твоїх річей душа моя оживає, яко злак од Божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультії баламутять не одно сільське постільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

— Знаю й це, — каже Сомко, — і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопсіли: „Ось ми то люди, а то все грязь! Нехай годує нас постільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна та пляшки бить”. Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Україні шляхетській звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стойти за своє право; тоді буде на Україні правда і сила.

Шрам за ці слова обняв і поцілував гетьмана.

— Дай же, — каже, — Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!

— І дай Боже, — додав Сомко, — щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я оце, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, і громитимем усякого, хто покуситься ступить на Руську землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простягнувши руки до образа, — положив-еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати цю справу!

— Годі ж уже про великі діла, — каже Сомко, — давайте ще про малії. „Не добро бути чоловіку единому”. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознайм'ю перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихи за її дочку Олександру. Тепер благослови нас, Боже, ти, пан-отче, і ти, пані-матко!

Та так говорячи, узяв за руку Лесю, та й поклонився обоє батькові й матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, та не зможе вимовити й слова, а тільки „Братіку!” та й замовкнє.

Шрам глянув на свого Петра. а Петро стоять коло вікна, білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

— Що ж ти нас не благословляєш, пан-отче? — каже Сомко Череваневі.

— Братіку! — каже Черевань. — велика мені честь oddати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було п'їв заручин.

— Як же це так сталося, пані-матко? — обернувшись тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її. взявши за руку. і рече:

— Нічого тут не сталося, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у чéнці. ніж би став тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас Бог. а ми собі ще найдем. Цього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

— Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось: „Пу-гу! пу-гу!”

Сомко усміхнувсь:

— Це, — каже, — наш юродивий Кирило Тур.

І звелів одвітувати по-запорозьки: „Козак з Лугу!”, бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

— Не знаю, синку, — каже Шрам. — що за неволя тобі водиться з цими пùгачами! Городовому козакові требастерегтися їх, як огню!

— Правда твоя, батьку! — каже Сомко; — низовці зледаціли послі: Хмельницького, а все таки між ними єсть люди драгоцінні. От хоч би й оцей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великий пригоді. Добрий воїн і душа щира, козацька. хоть удає з себе ледацію і характерника. Та вже без юродства в їх не бувас.

— Щоб їх лихий слизав із їх юродством! — каже

Шрам. — Ім усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

— А все таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

— Гріх мені це сказати! — одвітів Шрам. — Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом ляхи. Уже нас осталось тільки четверо; уже підо мною й коня вбито; я одбиваюсь стоя. А їм, окаянним, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком й іншими бідолахами. Коли ж тут звідки ні візьмись запорожці: „Пу-гу! пу-гу!” Ляхи вrozтіч! А було їх із сотню. Дивлюсь, а запорожців нема й десятка.

— О, між ними єсть добрі рицарі! — каже Сомко.

— Скажи лучче, синку, були, та загули. Перевелись тепер рицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полові.

— Овва! — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шликá, узявсь у боки та й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— Щó то за овва? — каже, підступивши до запорожця.

А той ізнов:

— Овва, пан-отче! — та й заложив за ухо лівого уса (себто — знай, не боюсь тебе). — Перевелись? — каже. — Де тобі перевелись? Хіба ж дармо спивають: Течуть річки з всього світу до Чорного моря? Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій побратим..., та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже знів шлик). Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, так як же ти вернувсь до тabora не маючи коня?

— Іроде! — сказав Шрам, грізно насутивши на його Білії брови, — коли б не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!

— Себто виняв шаблюку та сказав: „Ану. Кириле, поміряємось, чия довша?” Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та цього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене надвое, од чуба до матні; а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав бо, що й сказати запорожець. Зараз старий і вгамувавсь.

— Чого ж ти, — каже, — осо, од мене хочеш?

— Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до тábora?

— Пфу! сатано! — каже тоді Шрам, усміхнувшись. — Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Otto й порозбігались ік нечистій матері ляхи; а ватажко тоді: „Е, батьку! Та це в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня! — та й припустив за ляхами.

— Щó ж, добулий?

— Добулий, вражі діти: вернулись із добрим мéрином. Здивувались ми тоді з козаками. Як же й не здивуватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йgraє на поводі?

— Еге! Знай наших! Наш брат є спростá воює. часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи уси і поглядаючи на всю компанію; а очі такі лукаві, що разом, здається, й широ говорить, разом і морочить.

— Та і в мене самого, — каже Шрам, — така думка. що тут без нечистої сили не обійшлося. Питаю. „Як ви доскочили такого огира?” — „Нам теє знати, батьку. Сідай та їдь собі з Богом: ляхи не за горою; часом жах у їх проходить швидче од похмілля”.

— Ага! У нас тák! — каже Кирило Тур; — нани не кудкудахчути. ізниєши ячко. А воно було ось як. Принесли братчики за ляхами; а ляхи огледілись, що іх женеться жменя, та й зупинились. Поки ж вони до мушкетів, а отаман приціливсь, та й влучив іх ротмістрові якраз між очі. Ляхи тоді вроztіч! А я за коня... чи то пак отаман за коня!..

— Щó за вража мати! — каже тоді Шрам, протираючи очі. — Та це ж ти, бачу, сам і отаман?

Запорожець тоді в регіт.

— Ага. — каже. — пане полковнику! Так то ти шануєш давніх приятелів?

— Ну, вибачай, братіку, — каже Шрам, обнявши його. — Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями та келепами: щось не держиться в ій пам'ять!

— А що ж оце ми так заговорились? — озвавсь Сомко. — Давно пора по чарці, та й за стіл!

— От бгатці, розумна річ, так-так! — каже Черевань. Я так отоцяв, не івши зранку, що й радуватись не здухаю.

Випив Кирило Тур горілки, та й каже:

— Уже ж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.

— Не оставим, — каже Сомко. — Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

— Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене здалекої землі, аж із Чорної Гори. — десь аж за венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки „бре” та ..море”! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!

ГЛАВА СЬОМА.

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл Шрама й Череваня посадив на пóкutі, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесю посадив на ослоні. Запорожець примостилився на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоч він би тепер рад був одгородитись од неї горами й морями. Що там ні вигадував той запорожець, як там ні потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— Ну, скажи ж мені, пане отамане, — питас Сомко в Кирила Тура. — яким вітром занесло тебе в Київ?

— Самим святым, пане ясновельможний, — одві-

тубáв запорожець: — проводжаем прощальника до Міжгірського Спаса.

— Чого ж це ти одбивсь од свого товариства?

— Потрий, пане гетьмане, розкажу все по ряду: дай перше промочити гортань. Тільки у вас такі нікчемні кубки, що ні вві ѹто гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утониш іншого мізерного й ляшка.

— Пглавда, брате, ій-Богу пглавда! — озвавсь Черевань. — Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жити по-людськи. Ій-Богу, брате, коли б у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суету мирськую, та й пішов до вас на Запорожжя!

— Гм! — каже Кирило Тур, озирнувшись його тушу, — не багато таких потопилось би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівлівий був собі пан.

— Я з душі люблю цього пройдисвіта — каже гетьман Шрамові стиха. — Часом він закине й дуже вже круто, та, враг його знає, якось так щиро засміститься, що ні за що на його не розсердивсь би.

— Погано тільки. — каже Шрам, — що ці братчики сміючись чоловіка куплять, сміючись і продадут.

— Що правда, то правда, батьку! По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радости, ні печалі. Філософи вражі діти! Дивляться на Божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес, а пошию в горілці.

— Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. — Ось чого! Може, ви чували колинебудь про побратимство? Де вже не чувати? Це наш січовий звичай. Як ні одрізняй себе од миру, а все чоловік хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного братя так шукає названого. От і побратичуються, та й живуть довіку вкуні, як риба з водою. „Давай, — кажу членаму Чорногору, — давай, побратаемось!” — „Да!” От і зайдшли у Братство, та й попросили пан-отця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Сремою.

— Ну, а далі?

— А далі... Це вже так завсегда буває, що, скоро чоловік зробить добре діло, то сатана — не за хлібом його згадуючи — і піdsуне іскусеніє... далі дивлюсь, аж стойть краля така, що тільки гм! та й годі.

— О, невже таки жіночий рід спокусив хоч раз запорожця?

— Ой, ой, ой, пане гетьмане! Та ще як! I не диво бо: Адам був чоловік не нашого брата. та й той спіткнувсь на Єву!

— Звідки ж узялася та краля?

— Опитай її сам, звідки: я такої пишної панни не зумію й заняти.

І поглянув на Лесю.

— Тю-тю, дурню! — каже засміявши Сомко. — Це моя молода!

— Та мені не те горе, що вона твоя молода, — каже, здихнувши, запорожець, — а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготали, почувши таке діло.

— Браво! — каже Сомко, — ведмідь попавсь у тенети! Що ж тепер буде?

— А що ж? Ведмідь піде до свого берлога, і тенети за собою потягне.

— Як! Оде у Січ би то?

— Чого ж у Січ? Хіба тілько й світу, що в вікні?

— I оде такий жвавий козарлюга, та ще й отаман, ради жінки покине товариство?

— А чом же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не тó що товариство.

— Ну, куди ж би ти потяг свої тенети?

Кирило Тур засміявся.

— Ти бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитати. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

— Бо ще, кажеш, ізроду не брехав? — додав шуткуючи Сомко.

— Ні збрещу й тепер, — каже Кирило Тур. — Дайте тільки гортань промочити.

Та й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розгляджаючи уси.

— Треба, — каже, — вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх „братства”, і над усіким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій „побро”, то аж душа вгбру росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори, і вже давно зазива мене в гості. І тó казать: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очарував усіх запорожець.

— Добре, — кажу, — поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають! — Otto ж і побратавсь я з ним у Братстві, так уже, щоб у нас не було „це мое, а це твоє”. а все укупі; щоб помогав один одному у всякій пригоді; щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я оцио кралю, так душа й дала сторчака. „Як хочеш, — кажу, — побро, а я без ції „дівойки” не поїду з України!” Не бабак же й мій побратим. „Море!” — каже, — „у нас, як кому припаде до душі „руса коса” то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа”

— Це вже по-римськи! — каже, сміючись, Сомко.

— А як же в тої чайки єсть брати-орли, або родичі-соколі?

— Тим бо й ба, що юнаки знáють і цьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі візвуться! „Гайде, море! да ті отмемо дівойку!” Себто по нашому: „Гайда! однімем тобі дівчину!” От і збереться чоловік десять тих „отмичарів”; спорядяться як на війну, і вже як попадуть у свої лапи „русу косу”, то хоч голови положать, а не впустять родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, щоб я не доказав такого ж „отмичарства”. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство есть.

— Ішо за баляндрасник оцей прудіус! — каже сміючись Сомко. — Мабуть, у вас в Січі тілько й роботи, що потішати один одного вигадками.

— Е, пане гетьмане! Наші братчики, що в Єога день, виробляють такі чудасії, що не треба їй вигадок. Та вже знаю, що пани молодці не почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував.

— Що ж то буде за чудасія?

— Так, нічого: підхоплю тільки на сідло оцю кралю, та їй шукай вітра в полі. Мажнем з побратимом на-впростець до Чорної Гори. Ох, та дівчина ж гарна! — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Лесю.

Леся вже давно була сама не своя од стрáху. Зроду вона нікого так не боялась, як цього запорожця. Кріпилась однак же, сердечна, сидячи за столом. Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг їй очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а слози між пучками так і капотята. Мати собі стривожилася, усталла зза стола і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

— О, вражайти комишнику! — каже Шрам: — бач, до чого добалакавсь! Ізлякав справді біdnу дитину.

Череваниха вже не вернулась до стóлу; однак ніхто послі обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі слізози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши зза стола, Кирило Тур подякував за хліб ча сіль по-свóйому:

— Спасибі Богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру. — та їй потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й прощайте, наче з свого куреня. Тільки чутно було, як ви-співував за вортьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,

Журба мене, моя мати, скоро з ніу ізвáлить.

— Чи чуєш? — каже тоді Шрамові гетьман. — Ні-
кто не розбере, чим діше низовець, поки сам себе не
ніявить. Отже я знаю, що в цього Кирила Тура щось

на душі важке лежить Удас він із себе паліводу, а постригав не раз я, куди прямус цей юрода. „Дивно воочию”, а так воно есть, що він тільки й живе душі спасенiem.

— Ледачу ж вибрav він дорогу! — каже Шрам.

— На яку натрапив таку й вибрav, батьку! Сотворив себе буйм і безумним для Бога. Он воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур. молячись серед ночі Богу, обливавсь гарячими слізами, і нехай би пустинник знєт таку молитву до Бога, як цей гульвіс! Прислухавшись, я сам... та що про те розказувати? Тс діла Божі. Одкрию тобі, панотче, чого оце я в Києві. Не сватання в мене на думці. Повінчаеш ти мене, одігнавши ляхів до Случі, щоб моя жінка була гетьманща на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставить у Києві твердо ногу, треба понасипати горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброй, та ще спорядить одно діло. Ось ходімо лише до архімандрита, до нашого порадника. Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з „Галяцьких пунктів”. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшався із ляхами. З ляхами в козаків во віки вічні ладу не буде, так, батьку!

— Ой, синку! Рознюхали ми тепер добре і бояр та воєвод московських! Та Бог його знає! — каже, здихнувши. Шрам: — може воюю буде й лучче.

— Уже ж пак не гірше, батьку! Бо там, що пан, то й король, а всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати.

— Не діждуть вони цього, невірнії душі! — каже Шрам, ухопійвшись за уса.

— Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам всім за руки держатись. Тоді в нас заведеться добро... Ось нехай лише Господь нам допоможе зложити докупи обидва береги Дніпробі, тоді ми позаводимо всюди правдї суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору, і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокен-

тія удвох, чи втрьох, а деякі розійшлися по монастиреві.

Щó ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позащіпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердечному дівчаті так і стояв перед очима страшенній запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, прόбував її уговорювати, щоб не лякалась не знати чого; разів зó два назвав забувши аж братіком; далі бачить, що нічого і нею не врадить. махнув рукою. та й ліг одпочити: прослав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Послі вечерні знов позбиралися усі в козацьке подвір'я. Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'я великої, одностайної України. Од-цирого серця празникували. Черевань собі був ~~рад~~, що Шрам новеселішав, і все тільки вигукував за кубком: — Щоб нашим ворогам було тяжко!

І ввесь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадає. Сказано — козаки: байдуже ім про жінок, як заходяться з військовими речами. Отже, хоч небожата жіноцтво вже й знали і корилив своїй долі, та защеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якима. Рицар над рицарством, вродливий над вродливими, та, видно, тілько в його й думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю щó й молодецька краea, щó й козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він було носить і на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю судженою і зложив їй Череванихю руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяння, а вони з Череванихю не жартують словами. З цирого серця зове він її своєю нененою, з цирою душі зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Щó тільки в піснях виспівують про те кохання, усе вона складала у своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою,

тільки все воно вийшло не так, як то вона собі компонувала. Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про іншій речі широко розмовляє, а її мов би нема йому й на світі. Защемило горде дівоче серден'ко, та мовчала небога, не сказала й матері.

А що ж Петрусь? Петрусь зараз послі обід уяв рушницю і пішов у гай ніби на полювання. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувшись на подвір'я, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до його присіпались із кубком, а йому притъмом прийшлося так, як стівають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється.
Коло моого серця мов гадина в'ється!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима:

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердечна дівчина, що притъмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, та й сама бабуся осталась очувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Лесю роздягтись та лягти спати; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусила: і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтила вона, що цей пройдисвіт не своєю силою діше, бо неразчувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю, та зараз і почав викидати.

— Ну, панове, — каже. — тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

— У яку це? — питает Сомко.

— Та в Чорну ж Гору.

— Усе таки туди? Ти не покинув своєї думки?

— Коли ж це бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши щонебудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому і загадать страшно, те низовець, сидячи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізкує, і вже хіба лусне, а не покине своєї

гадки. Так оце й мені прийшлось, бачу, або луснуть, або доказать слави; бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

— І тобі оце, запорожцеві, одшельникові, не сором признатись? — каже Шрам, бо й він, старий розвішав уші, як поніс той свої баляндраси. — А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так острамив своїх братчиків?

— Нічого не скаже. бо я вже тепер вільний козак.

— Як то тепер вільний? А перше ж хіба був не-вільний?

— У нас, панове, поки козак не випишеться з кошина, чи з куреня, то слухай січової старшині, так як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, по чім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав крації од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирськáя суєта, то в кунú або до кози не саджають, а зараз -- іди собі к нечистій матері! Вибрикайсь на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі!.. І чи раз же то траплялось, що сердечний сіромаха попогасає по „городах”, ухóпитъ, як там кажуть, шилом патоки, та, побачивши на власні очі, що чорт має в світі нічого путнього, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: „Ей, братчики! Прийміте мене знов між товариство! Чорт-мá на світі добра! Не стóть він ні радості, ні печалі!” А братчики тоді: „А щó, ледацьце! Ухопів шилом патоки? Бери лишенъ коряк та киппій з нами цієї дури, то, може, порозумнішаеш” От бідолаха сідає між милим товариством. н'є, розказує про свое городовé життя з жінкою та з дітьми: а тії стухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний пан-отець — нехай гарствує — ізduчи колись із прощальцем по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало немиле — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, написавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніженя, господарство і худібчину завів, і діток сплодив двойко

карапуза хлопчика та скверуху дівчинку. Тільки рюків через п'ять чи що так йому обридло усе в господі в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та сумує козак; бо чи статечна пак річ — ісповнити ко-

зацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-пісклятами? Козацької душі і весь світ не сповнив би: уесь світ вона прогуляла б і розсипала, як талари з кишені. Тільки один Бог може її сповнити...

— Щó ж сталось із твоїм батьком? — спитав Сомко. — Ти бо зже, коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа і за дяка.

— Із моїм батьком? — каже Кирило Тур. мов скрізь сон; бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив... — Еге! Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпáв, що пожививсь як собака мухою, то й заскучав по братчиках. Уже нераз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Щó ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути мæш:
Рано встаєш, коня напуваєш,
Жовтенького в'єса підспипаєш.
Зеленого сінця підкладаєш;
В сімечки йдеш — нагайки питаєш,
В комору йдеш — сідélъця шукаєш;
Дитя плаче — ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускавсь у такі жалібній розмови, як той козак із своєю жінкою, а, надумавши сам собі, сів на коня, ухопів на сідло карапузу синка свого, себто мене ледачого, та й гайда на Запорожжя. Не вибігала ж за ним услід моя пані-матка, як у тій пісні; не хапала за стремéна, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан, та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семирязі убравсь за границию бабського царства. Отже й мені, бачся, доведеться йти бáтьківським слідом!

— Ну, бери ж кубок, — каже гетьман, — та підкріпісь на дорогу! До Чорної Гори не близький світ! Ось і ми погладимо тобі дорогу!

— Дякусмо тобі, пане гетьмане! — каже Кирило Тур, кланяючись низенько. — Уже коли ти й сам гладиш мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору.

— Щó ти думаєш, синку? — каже нишком гетьманові Шрам. — Ти знаєш, що за божевільні люди ці комишиники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір; хоч не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові цю пословицю! На юродивих іноді справді находить безуміє!

— I-i, батьку! — каже, сміючись, Сомко. — Добре я знаю цього юроду! Нема, може, і в світі такої широї душі до мене! Як проганяв я ляхів з України, та одбивавсь од Юруся, то він із своїм німим чорноторцем визволяв мене нераз із великої біди, служив він мені за язикá, за шпýга, за сердюка. і все тільки гали добrego слова та коша горілки. Нераз я насилив йому шапку та лярами, так ідутий витруссить на порозі. „Звідки”, каже, „це такого сміття набралось?” — такий химера! Було кажу: „Кирило, скажи Бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж нераз слобоняв мою голову од смерти!” — „Не тобі”, каже. „награждать мене за це!” От зно що, батьку!

— Справді, — каже Шрам, — це золото, а не козак! Пане отамане, — до Кирила Тура, — ходи сюди. дай я обніму тебе та поцілую!

— Зá що це така ласка?

— Ходи, мені то вже знатъ, зá що!

Та й обняв і поцілуяв запорожця.

— Да наградить, же. — каже, — тебе Гостпόль за твої рицарські вчинки!

— Е, батьку! — каже запорожець, — то ж іще дурниця, та так мене голубиш; щó ж ти скажеш тоді, як укрáду зпід поли в гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

— Враг мене візьми — каже, — бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа а не запорожець! іди, бгатіку, й до мене, і я тебе поцілую!

— От добрі люди! — каже Кирило Тур: — у їх крáдеш, а вони тебе цілють! Й-Богу, добрі люди! Шкодá, що вже більш не побачимось! У Чорну Гóру ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громада! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

I, виходячи з дверей, розпростер руки, та й каже:

— Двері одмікайтесь, а люди не прокидайтесь!

Двері одмікайтесь, а люди не прокидайтесь!

— Що за неподобна голова в цього Кирила Тура! — сміючись каже Сомко. — Себто вже ворожить, характерствус!

ГЛАВА ВОСЬМА.

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на ввесь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, та аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоч уночі надвірі було не душно, та тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здібово було гулякам надвірі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; деколи й пúгач скаже своє смутне „пúгу!” Козацьке сонце високо підбилося угóру; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи поглянє на місяць, на його плями, чи поглянє на зорі, то й серце і думка його розжéвріє, як од Божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знає, чого. То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назнаменáв на місяці той гріх своєю рукою: „Дивітесь”, каже, „люди: так як цей Каїн до вíку вічного нестиме на плéчах мéртве братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до вíку, до суду тяжкий гріх свíй”. А зорі? — то людські душі. Як засне грішне тіло, добре душі, покинувши землю, зносяться до Господя Бога, купаються, обмиваються у небесному світі, підслухáють, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехриститься і помолиться за усопшу душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, та один тільки чоловік дививсь на її дивá; не спав, дививсь

і нічого не бачив. Вже ж не хто цей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга та жаль, та досада. Довго він ворóчавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан, та й вийшов у гай фірточкою.

Відний козак таївся од усіх із своїм коханням, бо всяк тільки б із його наємівся. Козаки не дуже вдавались у любоці; знали цю неміч найбільш дівчата та молодиці; вони то поскладали й оті пісні, оті ніжній розмови козака з дівчиною, або милото з милою. цо слухаєш, і не наслухаєшся.

Коли б у Петра була ненька рідненька, або сестра жалібниця, може б, їм розказав він про свое лихо. Бо хоч як ні гордус було козак любоцями перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадать ластівкою мати, як стане його голубити сестрі, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце пом'якає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матері; мав він, за порадників тільки старого, грізного пан-отця та жарковливе товариство.

Ходить він, сновидяє по гаю, і сам не знає, чого Місяць став уже на небі нижче; свігить навекось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближчє. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з діржки в кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по черногорському „бре” та „море” пізнав його побратима.

Кирило, Тур говорить:

— Що то, брате, скажуть ваші „отмичари” про запорозьку хисть, як ми підхопим отсю „дівойку”!

А Черногор йому:

— Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнююсь, поки не побачу дива на свої очі.

— Місяць не скоро зайде, — каже запорожець, — побачиш, не повілазять!

— Як же ти „бтмеш дівойку”, не наробивши гвалту?

— Еге-ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на своєму віку запорожці? Хіба ж я дармо заворожив усі двері?

— Море! — каже Чорногор. — Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

— Щó за дурна в тебе голова, брате! — каже Кирило Тур. — А зá щоб же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на це діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тимчасом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутиться од жиру запорожець! Спérшу був кинувсь Пётро до гостинниц будить козаків, далі зупинивсь.

— Чого я, — каже, — біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину з-посеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Та й пішов тихою ступою.

— Треба ж отак із юродства та зайти в голову! — думає йдучи Пётро. — Оце не удавай із себе хитмординка, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад би я був, коли б Сомко за цей жарт звелів жартуючи погріть йому ки-ями плечі!

Пройшовши з гони, став так іще думати:

— А щó, як справді він характерник? Чував я не-раз од старих козаків, що ці бурлаки, сидячи там у комишах та в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрали вони з неволі невольників, та й самих туркень іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, ѹде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку та й попливє, сідя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'еш, то вбив би дев'ятеро простих козаків. Може, не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вкрасти, що задумас, то мов із гамана тютюну достать. Вони напускають ману на чоловіка...

Та й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. „Щó ви”, каже, „що мене стережете? Як скочу, то лиха встережете мене! Ось зав’яжіть мене в мішок”. Зав’язали його та й притягли за трямки, аж він і йде з-за дверей: „А щó, вражі діти! Встерегли?”

— Щó ж, — думає, — як і це такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха.

Та, ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинившись ізнов, наче об стіну вдаривсь.

— Щó, — каже, — я за куряча голова! Кого я йду рятувати? Хіба в ней нема жениха боронити? Щó я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкраввшись, не злякав гетьманської молодої? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях та воротях варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас перехапають ці розбіщаки!.. Бачу я тебе заздалегідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під полі молоду! Бачу й тебе, горда пані-матко: чи так поглядатимеш звýсока і тоді на нашого брата, як твýй гетьман із сонцем на лобу простилть молоду, не згірш од іншого гульття! Бачу й тебе, ясная крале, як замчить тебе оцей шибайголова між чорногорці. Там жінкам не дуже додігають. Скакатимеш ти через шаблю в цього дикого Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене, босу, на морозець...

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає, і сам собі віри не йме.

— Невже таки справді цей запорожець знається і нечистистою силою? — думає він. — Та постій, чи не сами вони вертаються?.. Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!

Коні надіжали близче. Дивиться Петро — Кирило Тур держить перед собою Лесю на сіdlі, як дитину. Аж сумно йому отало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує

бранку, а другою править коня. Сердешна тільки стогне, мов увіні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, та за солов'ямі не можна розібрati: солов'ї перед світом сáме розщебетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти з-за куща; заступити „отмічарам” дорогу та й бітись, не вважаючи ні на які чари; та вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, щó чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на його охляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигани пораються коло коней, та підняв ґвалт.

— Не кричи, Василю, — каже Петро, — а буди хозаків: украдено Череванівну з покoїv!

Василь Невольник підняв ізнов галас на ввесь двір; а Петро, не слухаючи його, вийхав у фірточку, схилившись, та й помчавсь, як вихор.

Тимчасом „отмічари” держали свою дорóгу, поспішаючи вибратись зá ночі з кiйвської околиці.

Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знáхарчина зілля од переполоху: хилялась як п'яна, і нічого не знала, щó з нею діється; прокинулась тільки, як пройняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона перед пущі, на руках у страшного запорожця. Спérшу думала небога, що це їй сниться; далі скрикнула, та задармо. Розбишки тільки зглянулися та всміхнулися між собою. Почалá була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготовався.

— Щó за дурний, — каже, — розум у цих дічат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, цього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так, як і хто інший? Не плач, мое серденько: привикнеш, так житимеш зо мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка, кажутъ, як верба: де посади, там і прýметься.

Не дуже вгамувалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— Мое ти кохання! — каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур: — не кричи, коли не нажилáсь на свiті!

Ти думаєш, як нас наздоженуть, так я тебе живу випущу з рук? Чортя з два кому після мене достанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця?

І блиснув їй перед очима турецьким запойсником: а очі так поставив против неї, що сердечне дівча й помртвило од стрáху.

Віїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почеконіло небо; починає на світ займатись Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угороу. З'їхавши на високий кряж, озирнувсь Кирило Тур, аж ізпід гаю хтось мчиться навзàводи на сивому коні. Він зупинивсь та й каже:

— Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто це. Це молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко цю «кулю»!

— Море, дráгий побро! — крикнув Чорнотор. — Чого ж ми гаємось? Утікаймо!

— Не такий, брате в ібого кінь, щоб утекти нам із „отмицею”. Та й нá що вою здається? Ні, лучче станьмо та даймо бой по-лицарськи.

— Бре, побро! Щó ж із того буде? Нас двоє, стреляти нам проти йóго не приходиться, а на шаблях Шраменкові не врадиш ти нічого. А хоч і врадиш, то не хутко; ще надбіжать та й однімутъ „дівойку”

— Знаю я, брате, — каже Кирило Тур — як Шраменко рубається; тим то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду ка-зна що, а не запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

— Так ти хочеш, побро, один на один битись?

— А то ж як? Лучче мені промінити шаблю на ветено, аніж напасті вдвох на одного!

Тимчасом Петро над'їджав усе ближче та ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав знати коня.

Запорожці тільки-що перехопились через узенький місток над проваллям, що промила вода з одного бай-

ráka в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидає пластини в провалля. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмишаючи крутий береги.

— Щó оце ти твориш, побро? — питає Чорногор.

— Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

— Бре, побро! Коли думаєш, що через провалля йому не перескочити, покиньмо його, а сами доберемось скоріш до тайника

— Еге! Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плéчах. Не сьогодні, та завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже. лицарство козацьке всякому розкаже!

Тимчасом, як низовий розбишака мізкував про рицарську славу, Петро мчався на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь — тиць! Зупинився над проваллям, уперсь передніми ногами, та аж захріп, настороживши уші.

— Ге-ге-ге! — каже по другий бік, сміючись, запорожець. — Мабуть, не понутру тобі такі ярки!

— Іродова душа! — крикне йому Петро. — Так тே оддячив ти пану гетьману за гостину?

— За гостину? — каже. — От велике диво? У нас у Січі приїжджає хто хоч, устроїм ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А ці городові кабани усе мають за власне, що перші забралися у баштан!

— Іуда ти беззаконний! — кричить Петро. — Тебе обнімають і цілуєть за вечерею, а ти умишляєш ізраду!

— Га-га-га! — зареготав Кирило Тур. — Хто ж їх, дурнів, силував мене цілувати? Я їм кажу у вічі, що викрауду притильом панючку, а вони здуру мене обнімають. Та щó про те балакати? Ось лучче перескочити через рівчик, то ми з тобою покажемо оцьому юнакові, як б'ються козаки!

Обернув Петро коня, розігнався — думав якраз перемахнути, — а кінь ізнов зам'явся. Заглянувши в про-

валля, як там рине вода, аж затруси́вся, та й посунув назад, жарко хропучи і вóдячі очима.

А врàжий запорожець аж за боки береться, речочучи.

— Ото проява, а не лицар! — гукає. — Подивіться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох ізо мною перескочила через рівчик, а він прибіг та й задумався!

— Я б тобі швидко заткнув пельку. — каже Петро, — якби не забув ухопить пістолі!

— Зроду я не пíйму віри. — одвітувáв Кирило Тур. — щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та отже жду, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися.

— Проклята шкура! — каже Петро, зскочивши з свого коня, — вовки б тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!

Та й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав. Леся затулила од стрáху очі і молилася Богу, щоб допоміг йому. Тільки дармо вона лякалась. Хто б ні споглянув на його високий зrіст, на тонкий та хисткий стан, хто б ні завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним хруп! Одколовсь, і вже козак похиливсь назад. Загув би якраз головою в сáме провалля; та Кирило Тур приско-ччив і вхопив його за руку.

— Мистець, братіку, ѹї-Богу, мистець! — каже вéсело шибáйголова. — Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнущись із тобою шаблями.

— Слухай, приятелю.. — каже. дишучи важко. Петро, — не буду я з тобою битись; тепер моя рука на тебе не підніметься!

— Як це? Ти одступаєшся од бранки?

— Ні, одступлюсь перше од душі!

— Так якого ж гáспида ти од мене хочеш?

— Оддай, брате, мені її без бою! Не будем марно крові проливати!

— Га-га-га! — зареготав запорожець. — Отó ще чудзя! Богдане, чи чуеш? Курячий же в тебе, пане Петре, мізок: не зовсім ти пішов по батькові. Який би враг примусив мене жартувати із гетьманом; коли б сам куцій дідко не засів мені в сердце? Ні, пане брате, поглягти од твоєї шаблі байдуже, а oddати бранку — ой-ой-ой!.. Шкодá й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чорт зна по якому!

Та й вийняв з піхви свою довгу, важку шаблюку.

— Ой панночко — каже — наша, панночко шаблюко! З бусурманом зустрівалась та й не двічі цілувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою, так щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

— Так ти справді не oddаси її без бою? — питав ще Петро.

— Не йме віри вразьке Шраменя¹ — каже Кирило Тур. — Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до неї доторкнешся, поки в мене голова на плéчах! Буде з тебе, чи може вкроїть тобі жупана?

— Нехай же нас Господь розсудить, — каже Петро, — а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Та й собі вийняв шаблюку.

— Коханий побро! — каже тоді Кирило Тур чорногорцеві: — коли я не встою на ногах, не борони йому бранки! Махай у Чорну Гору, та скажи там своїм шурам-чорногорцям, що й на Україні рубаються незгірше. — Щó ж ти, козаче, не нападаеш? — обернувшись він до Петра. — Твое діло нападати, а мое боронитись!

Петро почав козацький грець.

Ще, може, звіку не схόдились на цих полях такі два рубаки, одноІ сили, одної хисти, одного завзяття. Чи встóїть же Петро против здоровеннного, широкоплечого козарлюга Кирила? Той бо стоїть як буййтур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак, не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблони страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звякання, тії блискавиці понад головами, усе те діялось мов у неї в серці. А чорногорець аж на коні не всидить, дівлячись на ту мономахію. Мистець він був у рицарському ділі, так йому страшенно січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу побагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то отступали; то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище, то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонуть т. Й закінчали зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тимчасом у обох очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як веръовки; і вже б'ють козаки на пропаще; іскри сиплються густо, і отбіт комусь погибель! Аж зразу — черк! пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— Ну, як же нам скінчити? — каже Петро: розгярчивсь, і вже забув про мирову. — Давай боротись, або стрелятись на пістолях. Нехай мені ніхто не доказує, що я не справивсь із запорожцем Туром!

— К нечистому з боронням! — важко дійчуши, каже запорожець: — хлоп'яча забавка! Та ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й сό-духи. А в. є радніший я піти до чорта в зуби, ніж oddати тобі бранку. К нечистому й пістолі! Не велике диво просадити кулею чоловікові голову: а є в нас, коли хочеш. турецькі запоясники. кинджали. однакі завдовжки і одного майстра. Схопимся за руки по стародавньому звичаю та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!

Узяв у чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розчалі знов грець. зютий, страшніший первого

— Ей, драгий побро! — крикну чорногорець, кінчай боржій, бо вже онде погоня.

— Не бійсь, — каже Кирило Тур, задихавшись, — поки підостпіє, закінчáємо діло!

— О Боже, Спасителю! Це наші їдуть! — закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все, мов нежива, коло чорногорця, дíвлячись на страшне одноборство.

Справді по полю мчались козаки. Попéред усіх поспівав Сомко; за ним Павлоцький Шрам; за ними ще з півдесятка комонників.

Скоро виїхали з таю, зараз заглéдили на узгір'ї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблонки блищали здалеку, як красні блискавиці. Не воншив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо що Тур такий коренастий. Як же покýдали козаки шаблі та взялись за запоясники, так у його і в душі похолонуло: не раз бо в такому одноборстві падали перед ним обидва разом. Так же й тут сталося. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так широ, що й повалились обидва, як снопи.

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА.

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула, сердешна, на той час і стид і дівочий сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і втала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Щó ій тепер і той ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з рані в Петrusя, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, oddala б тепер Леся душу, аби оборонитъ од смерти козака, що так широ одважив за неї свою жизнъ. Уже й Шрам із гетьманом, об'їхавши байрак, прискочили до того бойовища, а й байдуже; вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

— Годі, доню! — каже Шрам. — Слізьми рані не залічиши. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще, може, не зовсім лиxo.

А Сомко, щоб помагати Шрамові, або лютуватъ на

комишників. він, замість того, сам давай рятуватъ ~~од~~
смерти Кирила Тура.

— Бідна, — каже. — Турова голово! Я думав. ти
тільки жартуеш ізо мною, по-давньому, аж тебе справді
заморочив нечистий! Лучче б мені до віку не женитись,
ніж оце бачить тебе без пам'яті і гласу!

А проте йому й байдуже, що молода його розливається слізьми над іншим та взиває серденськом.

— Не знаю, пане гетьмане, — каже Шрам. — яке
в тебе й серце. щоб возитись коло цього собаки!

— А щó ж, батьку? Хіба так оце його й покинути?

— Та нехай би пропадав ледащо, як заслужив!

— Ні. батьку, він не так думав. виручаючи з біди
мою голову.

— Виручаючи з біди голову! А тепер трохи не згубив тобі молодої!

— Молода, батьку. знайшлась би й друга, а Кирила
Тура другого не буде.

Леся дослухалась до його мови.

— Так от як він мене любить! — подумала собі не-
бога, і серце її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоч і не сказав. та подумав:

— Йому жаль січового розбишаки. а що мій Петро
лежить без пам'яті, про те йому й байдуже.

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись
коло запорожця, кинувсь і сюди.

— Щó пан Петро? Чи есть надія? — питав в Шрама. — Возьміть мою опанчу та припніть міждо коней.

— Гляди вже, пане гетьмане. свого запорожця, —
каже понуро Шрам. — а в пана Петра есть батько.

Та, знявши з себе рясу, і прип'яв до коней. Половили на рясу міждо двох коней Петра та й повезли до подвір'я, придержуючи.

— От де, синку, довелось мені колихати тебе у ко-
зацькій колисці! — каже, йдучи позад його, старий
батько. — Не судив тобі Бог заквітчатись смертними
ранами за Україну. а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила
Тура — не пожалував своєї сестрової опанчі, як тут де
ні взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпі-
знали. щó сталося; не розпитували довго.

— Щó це, — кажуть, — панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то отут би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги.

Та, не дожидаючись довго, моргнули черногорцеві. схопили Кирила Тура один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою, та й помчались як тій дімони. Богдан Черногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою із обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоров'я питав, голубив; та вона вже до його була не та: за жалем та за турою ні слова йому не промовить.

Пройшли за ярок, аж ось і Череваниха іде назустріч. Василь Невольник не жалуючи потаняє коней. Зрадила мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху:

— Бач, — каже. — нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумувавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула, та й каже:

— Уже ж, пан-отчен'ку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти цьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмариште. Не будемо ночеї досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі попов'язала ран козацьких, та й Леся моя до цього діла здатна. Немов Господь нам і помоге!

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарышта; а Череванъ запросив гетьмана і всіх при йому знатних козаків до себе в гости.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома якслід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказувала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже, чи дуже, чи ні, клопоталась у Хмаріщі Череваниха, щоб заготовить ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, щонайкращими квітками, завісила вікно шинкою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така дс

брата, як вона була до бідолахи Петра. Гости Череванéви пили, їли, бенкетували в Хмарниці або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактувала; а в Лесі тілько було й роботи, щоб копати коріння, варити зілля та сидіти над недужим. Допомагав їй Василь Невольник.

Петро мій мов у друге на світ народивсь. Щó йому тепер, що Леся не його судженя? Вона його любить — більш йому нічого й не треба. Чи раз же то в недузі, одкривши очі, не то він сні, не то наяву, бачив він, як вона; нахилившись над ним, підстерігала, чи вгру, чи вниз іде його здоров'я? Як-мати дитинку забавляє очима, щоб вона їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернув він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоч не зміг двігнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці. Не бажав бій він ні жизні, ні здоров'я, коли б йому так і вмерти, дивлячись у тії очі, як у чисту воду. У саду-щебече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно скрізь цвіт садовини; тихе сонечко заходячи йграє по стіні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладує свою долоню йому до гарячої голови... ні, не треба йому ні жизні, ні здоров'я, дайте йому отак зомліть, заснуть і не прокидатися до віку! Отже здоров'я почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі заіграли.

Радується старий Шрам, радується й гетьман, а вже нікто більш, як сама Леся. Тільки її радість скожа була на місяць під негуду: то сіяє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то ввесь світ наче печаль покриє: річка мов мèртва, без іскор, тече поміж берегами; почерніли сади; по темних полях смутно. Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинюка тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовій розправи та погримання кубків за трапезою. Розпізнала, голубонька, та пізно, що Сомко козак не до любоців. Нема в його ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду, що

веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишень і красен; та не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкодá й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуяни, стала вона рідше до його надхόдити, ніби боїться його й соромиться.

— Чого ти, Лесю, наче ховашся од мене? — каже він ій раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищають на очак.

— Не ховайсь од мене, серденько, — каже Петро.

— Будь мені за рідну сестру. Не судив нам Бог жити із собою, нехай oddають тебе за іншого. а я до вику не перестану тебе любити, як свою душу.

— Лучче вже зразу розійтись та й не зустрічатись! — промовила Леся, та й вирвалась од його, і пішла в садок виплакати своє горе на волі.

Отже нераз і послі того прийде було і сяде в його коло ліжка, — сяде, заспіває яку смутну пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого було й не говорять, дивляться тільки одно на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно.

А Сомко про те ще думає й не гадає; та й Шрам і Черевань і сама Череваниха байдуже. Бо в ту старовину коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не цей, а той мені люб, а то на ввесь світ піде слава. Тим то усі були й безлечі та й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумували.

Тільки-що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воєводи од царя прибудуть швидко до Переяслава. Годі тоді в Череваня банкетувати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостинні. А Шрам собі ждав — не дождався Генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, ійти на Тетерію. Череванисі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоч до віку між веселим козацтвом. І так між собою урядили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого штуряка Гвінитовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином мав іхати у Переяслав до Сомка гетьмана і щоб, одбувши

воєвод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити, та зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось, виїжджають за Броварський бір, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить.

Хто ж той гонець? — Сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре:

— Із якими вістями? — питав гетьман.

— Бодай і не казати, пане ясновельможний!

— Щó? Невже татари?

— Гірш од татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічіть Іванця!

— Та кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко.

— Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зіньковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!

— Як? Мої полковники перейшли до Іванцевого боку?

— Усі троє, як чуеш, пане гетьмане.

— І миргородський, і полтавський, і зіньковський?

— Усі троє; оставесь при нас по цей бік Ніженя тільки лубенський та гáдяцький.

— Чому ж мені не дано звістки?

— Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.

— Щó ж? як? чи коли? Хоч розкажи толком.

— А от як, — каже сотник Юско. — Іздив наш бурмістр до князя Ромодáновського з прошима у московську казнú; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Дем'ян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зіньковського Грицька. Ну, це ж іще нічого. До князя, аж у князя повно запорожців, і все з тих голтятак, щó, попропивавши худобу, служили в козаків по двóрах, а далі. не звикши слухати господаря, повтікали п'яністувати на Запорожжя. Пізнали деякі бурмістра. „Чи не од крéмаря”, кричать — уже вибачай, ясновельможний у цім слові — „чи не од переяславського крámаря до князя?”

Чорта з два тут поживитесь! Ось ми вас. городових кабанів, хутко впораємо!" Розслухається, аж тут ось яка вродилася новина — бодай мені не чути і не казати! Князь із Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому. покицько, Україною по Ромен владіти.

Сомко аж за голову взявся.

— Миргородський — каже. — полтавський.. промінти мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу. рицарська честь на Україні! Положили ми її з батьком Богданом у домовину! Та гляди лиш, — каже Юскові. — чи правда ще цьому?

— Ой, коли б то цьому була брехня! — одвітуйте Юско. — Так отже істинно, що Іванець у Зінькові гуляє в князя. Бачив його бурмістер, так як ти мене, пане ясновельможний. А запорожці, кажуть, велику ласку у царя мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тим то князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх царевим словом, слухати Іванця як гетьмана. А в нас тепер бач, як завелось? Що кожек себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки. усі троє згодились. щоб Іванець по Ромен Україною правив.

— Так, так! — каже гірко Сомко. — гетьманчи над нами хто хоч — чи рицэр, чи свинопас — аби ми полковникували. О, неситая жадоба старшинування! Тепер то я побачив тебе в вічі. Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодити над іншими!.. Ну, а Васюта ж? І той поклонивсь Іванцеві?

— Ні, мабуть, — одвітував сотник Юско, — бо. каже бурмістер, попившись, запорожці і на Васюту похвалиялись та й на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії. що з винників та з парубків, що котого хазайн коли вдарив або зляв. то вже тепер похвалияються за все oddячити.

— Ось якими новинками привітають нас у моїй гетьманщині! — каже. гірко всміхнувшись, Сомко до Шрама. — Ну, та ще поміряємося, чия візьме. О. та й провчу ж я своїх зрадників.

— Що ж ти. сину. думаєш чинити? — спитав Шрам.

— А що ж! Іхати до Переяслава, постягати до обозу підручні мені полки, та й стоять хоч против цілого світу! Щб мені тії князі та бояри? Що це вони видумали — шматувати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручайся! Де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!

— І оце, — каже Шрам, — замість войни з недоляшком Тетерею, заведеться війна між сьогобічними полками! Бо вже коли загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сівєрія, уся Стародубівщина потягне. Дожидайтесь же тепер, павоночани, поки Сомко справиться з своїми ворогами! Коли б іще під цю заверюху сам Тетеря не переліз через Дніпро: бо в їх з ляхами щось таке вже компонується.

— Ну, а що ж би робив, батьку? — питает гетьман.
— Порадь мене своею голововою; я тебе послухаю.

— От що я тобі пораяв би! Ідь лиши ти у Переяслав, та пиши листа до усіх полковників, щоб убоїлись Бога та подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, вінвець обернути. А я тимчасом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васюті очі, що й сам пропаде і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиши він приложить свої потуги до твоїх; тоді в усякого руки опустяться, а твої полковники знов до тебе вернуться.

— Нехай тепер вертаються, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким.

— Ну, не хвались іще, синку, та Богу молись. — сказа впонуро Шрам. — Тоді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощаймось.

Попрощалися і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощання весёлого слова: *Усім на серце пала тяжка тýга, мов перед яким великим горем.*

— Еге-ге! Бачу, бачу, куди доля хилить Україну! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Іхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти. — Невже ж, — каже, — оце справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Невже ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?

Та й згадав старий смутну пісню, що зложив божий
чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вже ж дармо тая безщасна Україна Богові молила,
Щоб міцна Його воля з-під кормиги лядської слобонила,
На позор та поругу невірним не давала, щастям наділила, —
Чи вже дармо вона Богові молила?

— Мабуть, що дармо, — думає собі Шрам, — ма-
буть, не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-
соли уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу,
що возстане свій на свого? І звідки ж підійметься хмара.
Боже Ти мій мілий?.. Запорожжя перше було гніздом
рицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих
вовків та лисиць. Оце, мабуть, дожились вражі сини до
порожніх кишень, то й заводять між народом трусіу, —
щоб під каламутний час людським добром поживитись.
Завідно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в го-
родовбого козака повно в господі. А який же враг поси-
лав на Запорожжя, як по розгромі ляжів усякому було
вільно займати займанціну? Ні, ось підем рицарювати!
П'янствуваць та багла бить, а не рицарювати!.. Пожа-
луй, інші спасенні душі справді одбігли займанціни,
яко суети мирські; а другий розбішака пішов у Січ,
аби не робити діла на господарстві. От і нарицарювали!
Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь
до січовиків, та тепер і кóть з-під руки в князя, що
хоче. Бачу, до кого він добирається — хоче Сомкові
дружби доказати; та ще ж Бог нас не зовсім покинув,
іще, може, набереться сотня-друга вірних душ на
Україні!

Мізкуючи так, слухає, аж із-переду піднявся
якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь,
та й простягся серед шляху; а Василь Невольник, ма-
буть, задрімав та й наїхав; от і зчинилася заверюха.
Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізробився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидче до
ридувана.

— Кармáзини! — гукали п'яні косарі. — Ізнов
роплодилась вельможна шляхта поміж миром! Та нам
не вперше викошувати цей бур'ян по Україні!

Та й точаться до ридвана, махаючи косами. А один преться з сокирою, щоб притильмом колеса рубати.

— Геть, іродові душі! — крикнє на їх Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

— Щó це? — каже Шрам. — Чи ви турки, чи татари, що нападаєте на подорожніх? Чи в вас християнська душа, чи вже і Бога й віру забули?

— Ні, пан-отче, — обізвавсь один, — не забуде чоловік християнської віри довіку! Та як же стерпіти, коли притильмом давлять кармазини людей по дорогах?

— Та ще, слава Богу, в нас руки не в кайданах! — озвалось уже двоє, чи троє, — ще не попустимо глумитись над собою! Буде вже й того, що один свиту золотом гаптує, а інший, може, й сіречини не має; один оком своїх сіножатей не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивалися із-під ляхів усі укупі.

— Так! Бачу, бачу! — каже сам до себе Шрам. — усюди пробралась із Запорожжя халепа!

— Із Запорожжя! — кажуть. — Де тобі, пан-отче, із Запорожжя? Це все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рів'ён. Нема там ні панів, ні мужиків, ні багатих, ні вбогих.

— Біднії, спілпорожденнії ви діти! — сказав їм крізь сльози Шрам. — Нехай Господь змилується над вашою темнотою! Пустіт' коней, пустіт'! Не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави прокляті Господнє!

— Ну вже пустімо, нічого робити, — кажуть косарі, розходячись по боках дороги. — Знав ти, пан-отче, що сказати! А вже, якби не ти, то ми б дозналися, із якого дерева повиточувані спіці в ридвані. Не оборонили б його й позлотистій цяцьки, що дурній ляхи по-вимудровували!

— Нехай вас Бог милує! — каже од'їжджаючи Шрам. — У тяжкому недузі ви ходите! Прόклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!

Отакі пісні слухали наші подорожні до самого Ниженя. Чи заїжджав Шрам до кузні, підкувати коню підкову — у кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду:

— Щó ви, — каже, — лагодите черéсла та лемеші? Лагодьте лучче бáтьківські списí, бо буде хутко усім робо́та. Іхали в Ніжень запорожці, так казали, що знов піднявсь такий гетьман. як Хмельни́цький.

Чи схόдилась де у сельці між миром судня рада — діди, замість щоб укладати громаді суд. розказували, звідки почалося козацтво, і як увесь мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю.

— Щó тепер за державці-козаки — каже інша сива борода (бо тоді поважні посполитії люди носили бороди), — ще з такими можна поборотись. То он як за Наливайка, або за Павлюго були ляхи-державці та недоляшки! Один над сотнею сіл. Та і з тими я́кось же наші справлялись. Он, як був Кисіль. або Вишневецький Єрема... батечки! Було йдеш. чумакуючи, стéпом: Чие село? „Вишневецького” Чиї лани? „Вишневецького”. Чие старство? „Вишневецького!...” та й за тиждень не перéйдеш його держави. Знаєте, робили тії великії пани з королем. що хотіли. так усі городій й пригороди пороздавав ім король то на старства, то на волості. Та й з такими, ж то. кажу, дуками батьки ваші справлялись.

Отак як зачне оповідати, мов із письма беручи. сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

— Ну, як же. як вибивалися наші з-під лядської кормиги? — питаютъ молодші.

— Ге. як! Біг нашим помагав. Ляхи та недоляшки думали, що як притопчуть козака, або посполитого. то й лежатиме. мов хворостина на грéблі; мали вони нас за скот незмислений. А наш брат, сірома, у своїй драній свитині, цо день, що ніч, з плачем зове на поміч Бога. Ляхи та недоляшки тонуть було у перинах, п'ять, гуляють, а наш брат. як той невольник до отия-матері, озивається до Бога, перед Богом душу свою, як горючу невгласиму свічку, ставить: тим то й не слабло наше серце. тим то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і Господь по всячеса помагав нам!

Та отак гúторить-гúторить сільська громада. та й зачне ту Хмельниччину до свого часу прикладувати. зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого то так на Україні стало, що в одного ні

ґрунту, ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назоветься, за всю осінь не обореться. От інший тут знов прийме річ, та й піде про займанщини прикладувати:

— Як слобонили наші з Божою поміччю од ляхів Україну, так тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділить по полках Україну: одні села до одного польку, а другі до другого тягнуть, і у полковому броді судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городі та під села; а там уже під свої дворі, хуторі та левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували. військовій черні позавиділи, не скотили ділитись рівно. „Які вони”. кажуть „козаки” Іх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо п'єрепись, і хто козак, той вольності козацькою матиме, а хто пахатний хрестянин, той нехай свого діла гledить!” Зчинилася була буча немала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледве покійник Хмельницький утихомирив. І ото, короті баґаті, що на доброму коні збройно до обозу могли виїжджати, тії зостались козаками і до леестру козацького записані; котрі ж ходили піхом, так зостались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових, або на магістратських та на чернечих ґрунтах, або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші зостались козацькими підпомічниками, що двадцять, тридцять чоловік одного козака споряджають. Ці б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольності пошукали, коли ж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і зосталось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму. давай і підвodu, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прйде було полковник, або військовий старшина, до гетьмана: „Благослови, пане гетьмане, заняти займанщину!” та й займе, скільки оком закине, стéпу, гаїв, сюжатей, рибних озір, і вже це його родовá земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Зноб прийде сотник. чи осаул, чи там який хорунжий полковий, до полковника: „Благосло-

»и, батьку, заняти займанціну!" — „Займи, синку, кільки конем за день об'їдеш". А сотники козакам займанціни по всій сотні роздавали. Оборе плугом, їхнє копцями, ровом обкопає, або огриничить кляками, та вже й не суньсь туди наш брат; де заб'є на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він, або його діти збудують. Отак то, братці, отак то, діти, тії баґатирі, тії дуки-срібліяни з голоти розплодилися! У Хмельниччину рідко який шляхтич зачепивсь на Україні, приставши у козацтво, а тепер іх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або матерійну; а більш цього велиможства із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із чиїм батьком разом до війська у сіромяжці йшов. Той же зоставсь ув убозстві, а йому фортуна на войні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанціну заняв, свиту гаптує, а ми, сімряти, мовчки латаємо. Отак то, братці! отак то, діти!

А Шрам збоку слухає-слухає, та не знає, що вже тим навіснім речникам і казати.

— Нічого й річей дурно тратить, — думає собі. — Тут, бачу, довго хтось поравсь, а не хто більш, як отії прокляті комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тоді ж і Бог благословив против гордих дуків та беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користі роздуває старе огнище. Темний люд закарбував собі в голові ..кармáзини" та „нашийники", так тепер тільки тюкни, він по готовому сліду безумнії речі й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тимчасом до свого добирається! Велика буде милость Божа, як ми його подужаемо!

ГЛАВА ДЕСЯТА.

Другого дня, на заході сонця, зближились наші подорожні до Гвинтовчинного хутора, що стояв трохи у боку од Ніженя, серед гарної дубової та липової пущі.

Проїжджаючи мимо ковалеву хату (у пущі жив ковалъ хуторський), тільки-що Шрам одрізнивсь од

своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

— Уже ж, — каже, — я тобі дам за ці пісні! Добравсь тепер я до тебе!

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— Ось, — каже, — лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой ти, старий дідугá,
Ізогнувся як дугá,
А я, молоденька,
Гуляти раденька...?

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброда молоденька.

— Ось постой, — каже. — сучна дочки, дай мені тебе за космаки піймати; я тобі покажу свою старість!.. Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні!.. Моргай, моргай! Ось як моргнú тебе, то й ногами вкриєшся!

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.

А вона:

— Оддиши бо трохи, Остапе! Бач, як засіпся! А я тобі заспіваю другої, коли ції не вподобав.

Та й заспівала, танцюючи кругом та плещаuchi в долоні:

Коли б мені або так або сяк,
Коли б мені запорозький козак.
То б він мене сюди-туди повернув,
То б він мене до серденька пригорнув!

— Е, так бн якої ще! — закричав чоловік. — Уже ж тепер від мене не влизнёш! То-то я бачу, що запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, юди напиться! А в їх не вода на думці!

Та й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона була круг Шрамового коня та ще більшу його дратусе.

— Згиньте ви к нечистому! — каже Шрам, — дайте мені проїхати!

— Де ж мені, пан-отче, дітись? — каже жінка —

Він мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.

— Сором тобі. — сказав тоді Шрāм чоловікові, — сором тобі із сивими усіма та блазнем себе являти!

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонившись пан-отцеві та й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посварившись макогоном на жінку, а вона йому, речочучи, показала дулю.

— Чи дома пан осаул полковий? — поспітав у неї Шрам.

— Та дома! — каже. — Там усе з запорожцями бенкетує.

— Як? Гвинтовка з запорожцями?

— А чому ж пан-отче? Хіба не знаете, що запорожці тепер перші люди у світі? Кажуть, подарував їм цар усю Україну.

— Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі! — крикнув з досади Шрам, та скоріш і поїхав од неї.

— Сіль тобі на язик, печина в зуби! — oddalá по-тиху ковалиха, бо була трохи п'яненька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинився, стрівши божого чоловіка.

— Отак, — каже, — діду! Не схотів їхати зо мною. та перше мéне тут опинився!

— Е. та це Шрам до мене говорить! — каже божий чоловік.

— Як оце тебе Господь сюди заніс? — питав Шрам.

— Та от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од есбе жадною мірою, та оце й під Ніжень затягли

— Нáшo ж ти ім тут здався?

— Оставили на мої руки товариша. Занедужав у їх курінний. „Одходи нам, батьку, цього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника”. Так оце живу тут та й няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю йому, тощо. Здобувсь добре сіромаха. Той самий, що з твоїм Петрусéм ізчепився.

— І оце тобі одогрівати таку гадюду!

— А чому ж? Мені усі ви рівні: я в ваші чвари та свари не мішаюсь.

— Іродова душа! — каже Шрам, — трохи мені остатнього сина не спровадив на той світ!

— А що пак твій Петрусь? Як мається?

— Тут ізо мною. Насилу бідний на ноги ізнявсь.

— Так ви оце в Гвинтовки гостюватимете?

— Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти.

— Не застанеш ти Васюти в Ніженні; поїхав, кажуть, у Батурин на раду.

— На яку раду?

— Хто ж його знає, на яку! Усе, мабуть, про гетьманство клопочеться, так от ізозвав раду ще в Батурині.

— Так і Гвинтовка там?

— Ні, мабуть, йому не, треба Гвинтовки до цього діла. А то чому б не зозвати ради у свому столечному місті? Та цур йому! Щó нам до того? Прощай, пан-отче, не задержуй мене.

Та з цим словом одвернувсь і пішов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих воріт пана Гвинтовки.

Будинки в цього значного козака були не Череванихи: гонтова криша височенна, у два п'яtra; а в криші вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Звірху криші по ріжках шпилі, а наверх комина вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двора в Гвинтовки стояв стовб, і в стовбі усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий в'яжи коня до залізного; а хто значний козак, то до мідного; якже хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулась до Шrama, та й каже сміючись:

— Не дурно ж, мабуть, у моого брата жінка княгиня: у його все не по-нашому.

А Шрам понуро:

— Це вже так: дъогтяр і смердить дъогтем. Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.

Як ось, тільки що наші в'їжджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з полювання в другі. Круг

його хорти на мотузках; за ними їдуть козаки, трублять у роги, та ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— Еге, добродійко! — каже Шрам Череванисі: — та твай брат справді, бачу, у пані пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?

— Це ще не диво, — каже Череваниха; — а диво, що он якого звіря вплюювали!.. Як ся маеш, як живеш, пане брате? — закричала до Гвинтовки. — Привітай лиш нежданих гостей.

— I жданих, і давно званих! — каже Гвинтовка, під'їжджаючи до ридвана. — Чолом, кохана сестро! Чолом, любий зятю! Чолом, панно небого! Е, та хто ж оце ще з вами? Невже це пан Шрам?

— А кому ж би була нужда, — каже Шрам, — забиватись сюди аж із Паволочі? Ось мій і син, пане полковий осаule, тобі до послуги.

— Ну, вже такої радости я й не сподівавсь! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю серден'ко! — крикне, обернувшись до будинка, — вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинка показалась господиня. Ще була молода й хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що це не нашого пера пташка. Не та в неї ходá, не та й постать, та й українська одежда якось їй не припадала. А гарна, чорнобрюва була пані.

— Княгине моя! Золото мое! — каже їй Гвинтовка: — Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкиою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям. веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке. не-вспітуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкиою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родачкою. Оглýдують тую княгиню, як яке диво; до неї, — аж княгиня наче іх і не бачить. Щось друге

в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшне побачила. Далі як крикне несвоїм голосом:

— Ридван! — та й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що це з нею сталося. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге! Не дивуйтесь, — каже, — братці: ридван цей узяли мі під Зборовим, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татари до Криму, а княжя вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.

Княгиню тимчасом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, та, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застотнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кόдло! — каже тоді крізь зуби Гвінтовка. — Я думав, вона вже забула прежні норові, аж, мабуть, вовка скільки хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Хіба ж я тобі не казав: „Ей не бери, брате Матвію, ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!

— Цур йому! — каже Гвінтовка. — Годі вже про це! Просимо до господи, дорогі гости. Ви, чорти! — гукнув Гвінтовка на свої слуги, — чого стоїте поторопливши? Однесіть панію в покої.

— Скажи, Бога ради, — спитавсь у Гвінтовки Шрам, як увійшли до світлиці, — що оце за диккий звір із рогами показавсь у ніженських пущах? Ганялисся наші батьки по низових степах за білогорими сугаками; ганялисся наші діди, коли правда, що стівають у піснях, і за золоторогими турями по дніпрових борах, а на такого тяжконогого звіря ще зроду ніхто не полював.

— Інший, — каже, — пан-отче, тепер час, іншій звичаї. Сугаки та тури їли одну траву, а цей тяжконогий звір перегризає дуб і всяке дерево, при самому корені.

— Га-га-га! — засміявсь веселий Черевань: — це вже, братіку, справжня загадка.

— Он, бачите, — каже Гвінтовка, — ідуть у дір, познімавши шапки, ніженські кушнірі та' салогуом? Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі;

а піди поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!

— Та що ж тобі заподіяли ці добрі люди? — пи-тає Шрам.

— Справді, що добрі! — каже всміхнувшись Гвінтовка. — Коли б ти почув, пан-отче, як ці добрі люди на городову старшину з запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщенами як рідні брати: п'ять та компонують укупі. як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілості у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламас.

— Та підожди ж, пане брате. — каже Шрам, — а ти ж сам чия сторона?

— Оце ще! — каже Гвінтовка — А вже ж гетьманська.

— А чого ж ти водишся з запорожцями?

— Хто це тобі сказав?

— Хто б ні сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщен.

— Плюй ти, пан-отче, тому в вічі! Щоб оце я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!

— Так, так, — каже собі крізь зуби Шрам. — ба-чу вже я добре, що ти пан, хоч і не кажи.

А Гвінтовка глянув у вікно та й гукнув на свої слуги:

— Хлопці! Бийте вразьких личаків по гамаликах! Женітъ батогами з двора хамове кідло!

— Ка-зна що, бгате! — каже Черевань. — Хто ж таки християнина, наче собаку, проганя од порога!

А Шрам, не витерпівши, додав:

— Так робили тільки пани ляхи та наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?

— Як оце так? — крикне Гвінтовка.

— Так, що твої речі і звичаї годились би й звірю Єремі.

Почервонів як мідень Гвінтовка.

— Батьку! — каже. — Од одного тебе, я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!... Та нехай сатана візьме мою

душу. коли не рад я повсякчас вийняти за Україну шаблю один против десятюх!

Та й вийняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало, і тільки на сволоці қрізь вікна червоніло.

— Ну, ну, угамуйсь, — каже Шрам, — хіба ж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу мінуту? Не все, кажуть, переймай. що по воді пливе.

А сам собі подумав:

— І Єремі дорога була Україна: і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?

— І справді, — каже Гвинтовка. — припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей. княгине! Давай лиш козакам вечеряти!... Помиливсьти, пан-отче. — каже знов до Шрама. — дуже помиливсьти, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш. чи не я її окозачив. Дивись, не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам коzaцької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш. що жінка мене обляшила Княгине, мое золото! Чи ти спиш. чи не чуеш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притильмом довести перед Шрамом. що в його жінка все одно, що служебка, хоч би вона була сто раз княгиня. I, так як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов несвоїми ногами, увійшла до світлиці. на грізний поклик свого чоловіка. I, так як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить і тримтить, і низько покланяється, так і та нещаслива княгиня. додогдаючи свому чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжні. засукані похазяйськи по локоть, здаються чистішими од скатерти і ніжнішими од миткалевих рукавів. — сіяють қрізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надвірі. Чи на те ж то вони викохані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам, — каже господар, гледя на неї, — що в їх такій слуги? Сестро, неного, прошу ж до гурту. Сідайте та й не клопочітесь

у мене в господі ні про щó, як пани над панами. Вам услуговуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:

— Ридван наш так ізлякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталось із переполоху. Може б ізмить її свяченою водою, та нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро! — одвітує Гвинтовка: — мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, та ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, щó на ту бóру діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму: уже й не плаче й не здихає. Слухає тес гордування од свого чоловіка, так мов не про неї й річ: тільки часом здрігнеться од його грізного голосу, як струнá на бандурі.

— Боржий, боржий, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка: — докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай нам якоїнебудь насторики, чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодило.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечне, дорогі гости. — каже господар: — Ляцька вас не отруїть.

— А од їх^ї роду — не во гнів твоїй жінці — це іноді й станеться, — каже Шрам. — Може б, і батько Хмельницький пожив іще на світі. якби не сватавсь із ляхами.

— Бач, мос золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка. — Хвали Бога милосердного, що я тебе слобонив од їх. Хоч може, мої липові світлиці й не те, що княженецькії замки, так хоч поживеш між православними християнами; все таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед Богом!

— Та чи по-нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітӯє той голосно. — Невже ж ти думаєш, що я мав би кателічку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хріститься по-нашому. Перехристились, мое золото!

Княгиня перехрестилаась, як дитина, і що то! Бачиться, нічого не заваджають слова, а Лесья, та й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятам та й незнає, зá що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили, крутять та підкидають угороу: так ця безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і щó там тії князі, сенатори та великі пани наростили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тільки ото що посидали за стіл, і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув знадвору кватирку і гукнув на всю світлицю: „Пугу!”

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь, та й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов:

— Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так звеличивавсь, що не хочеш пустить доброго чоловіка і в хату?

— Просимо, просимо, пане добродію! — каже Гінтовка. — І сіни й хата перед тобою настіж.

— А собаки ж у вас не кусаються?

— От славно! А нáшо ж співають:

‘Запорозький козак
Не боїться собак...?’

— А кішки в вас не дряпаються?

— Бог з тобою, добродію!

— Тепер чорт-зна як стало на Україні! — каже, усе-таки за вікном, голос: — наш брат не у всякі двері сунься.

— Коли не у всякі, — каже Гінтовка, — так у мої і опівночі можна.

— Пане Матвію! — озвався тоді до його Шрам. — Так оце ти так не браташся з запорожцями?

— Е, добродію мій! — каже, зачервонівшись з со-рома, Гвінтовка. — Запорожець запорожцеві не пара. Це батько Пу́гач, стáрець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Україні усе так пе-ревернулось, переплуталось і перемішалось, що на-впростець нікуди не проїдеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер, покищо, треба гладити за шерстю. Вони бо в царя велике пошану-вання мають і, чого хотути, усе одержують.

— Не їздити же нам, пане брате, із тобою одним шляхом, — каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пу́гач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімря-гах, а сорочки чорні, як сопуха. Та господареві, ма-буть, на цей час було байдуже, що неодіяні гости: за-бувиши й своє панство, зустрів батка Пу́гача з таким привітанням, мов той у найдорожчих кармáзинах:

— Прошу ж, — каже, — за стіл до громади.

— Не сяду! — каже Пу́гач, стóя серед світлиці

— Чому ж не сядеш?

— Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— Про яких це ти добрих людей говориш?

— Та хоч би й про тих, що за віз хворосту пла-тять по дві пари волів. Та ось вони й сами йдуть до твоого вельможного панства. Без мене ти їм не да-шь приступу.

Увійшли міщани в світлицю та й стоять у порога.

— Ну, скажи, — каже батько Пу́гач, — зá що ти в їх волі забрав?

— Щоб не рубали гáю, от зá що!

— Та вони ж, коли хочеш знати, че в твому гаю рубали, а в городовому!

— У городовому, батьку! У городовому, пане! — за-гули міщани, клáняючись то Пу́гачеві, то Гвінтовці.

— От славно! — каже Гвінтовка. — З якого ж це часу моя займанщина стала городовим гáем?

— Та це, пане, — одвітують, — по-твóйому вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша Біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав ляхів та недоляшків з України, то зараз

і дав нам привілей осягти під гòрòд поля, гаї і сіножаті, які самі улюблíмо. Ще й доссі є знаки, що познали наші бурмістрове.

— Та це то ми знаємо, — каже Гвінтovка, — що ви того тільки й пасли, як би вхопити щонайкращий шматок із козацької здобичі! Козакам було тоді не до займанцін; козаки тоді бились із ляхами понад Случчю, понад Горинню та топились по багнах, а ви з своїми пікнатими бурмістрами давай викроювати щонайкращі поля та сіножаті! Це то ми знаємо! Так отже ні! Козацький бунчук переважить бурмістерську патерію! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанціну, скільки за день конем обіду. Ілій день не вставав я з своїми з коня, і тепер нехай ніхто не говорить, що це не мое добро!

— Послухай, пане князю, ти мене, старого Пùгача, — каже поважно січовий дід. — Старий Пùгач ні для кого в світі душою не покривить. Нехай міщани дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм ший, справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістраті, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмістрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанціну, то нехай воно так і буде; тільки ж не обиджай добрих людей, верни їм їх волі.

Помовчав трохи Гвінтovка та, глянувши на Шрама, й каже:

— Ні, нехай шукають їх у бурмістрів, що поробили в моїх гаях прикмети; а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба цим безшабельним гéвалам збити трохи пихý.

— Ох, швидко ці гéвали зроблять вас гамаликами! — сказав тоді батько Пùгач. — Не поможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихбю, та й не каєтесь! Дітки мої! — обернувшись до міщан. — Плюйте ви й на його гординю й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятерицею.

— О, спасибі ж тобі батьку, що хоч ти за нас уступився! — кажуть міщани. — Просимо ж до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької го-

споди. Прощай, пане князю. Прийде й на нашу юлицию празник.

— Потривай, пане добродію, — каже Гвинтовка; — я не хочу спречатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій матері, а ти оставайсь вечеряти.

— Не до вечері тепер нашему брату, — одвітувáв Пúгач. — Будуть хутко наші сюди під Ніжень. От їдуть уже царські бояри; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Ніжень для чорної ради. Так не до вечері вже нам тепер.

I, не дожидаючись одповіді, насунув шапку та й потяг із хати. Міщани за ним.

А Гвинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні в цих, ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. Отже ще таки хотів замазати щілку то козацькими воскликами — на це був дуже здатен — то лестивими привітаннями; та вже Шрама нічим не розважив. Насупивши брови, сидів старий за вечерею; а другі гості, бачивши, що він такий похмурний, і собі сиділи мовччики.

Узяла Гвинтовку досада; напавсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до стібу страви. Жадна страва не прийшлась йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити ляжів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачачі, як він розлютувáвсь, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядкує і сама не знає, що куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, та й розлила по всій скатерті.

А Гвинтовці, мабуть, аби найти приключчку:

— Чортова кров! — крикне так, що аж вікна затремтіли, та й пхнув од стола княгиню. Бідна так і брýзнулась об землю.

— Гей! Чорти! — крикне Гвинтовка на свої слуги.
— Візьміть ік бісовій матері цю лядську погачу!

Вибігли дівчата з кімнати, підняли та й повелій з світлиці свою панію.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже; а Шрам сидить понурий, буцім нічого й не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечери сказав тільки господареві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його в хуторі.

З тим і порозходились на спочинок.

ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА.

Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже пан-отцевого коня й немає: ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці моєму Петрові. Одна думка усюди його проводжала: жалкував на своє нещасливе кохання. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скільки то перегоріло у його в серці огню од того несказанного жалю, що інший перед його очима взяв та й веде її до вінця; а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить широ, та треба розінатись навіки. А, Боже мій милий! Як би то й назвати твоє щастя, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Так то вже тому бідному козакові любоші очі затуманили, що здавалось, тільки там, де вона, і сонце сіє, і Божий мир красен; а без неї усюди тьма і пустиня.

Інший то, може б, не вважив, що пан-отець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би, може, з мею в дикі степи, на Хорольські хутори, та й насміявсь би над лихою долею. А Петрові думку таку було страшно допустить у голову. Він добрий був син і щирый козак; лучче йому з нудьги загинути, щіж пан-отця навік преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його інша була думка: умислив собі, послі пан-отцевої смерти, іти на Запорожжя та, поробивши власним коштом човні, з охочими козаками турецькі городи пліндрувати і жизнью свою по-рицарськи, на полі чи на морі, за християн-

ську віру положити. А покищо, уложив собі од Лесі яко мога одбігати, і на самоті перемагать тії нещасні любоці. Тим то й тепер, походивши, посумувавши по стані, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несудженою дружиною, а пішов, своїм звичаєм, блукати по пущі, чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пішов вузен'кою стежечкою, і як ні звертав свої думки, то на пан-отця, де то він обертається, то на тривогу на Україні, а серце знай своє шепче. Вже час немалій іде він пущею, коли ж виходить на лощину; гляне — кінець лощини із-за дерева димок. Сонце вже піднялося геть-то, так дим унизу поміж деревом синій, а вгорі наче золотий серпанок. Дивиться Петро, аж і огорожа, і хатка мріє oddalék. Вже він хотів звернути нáбік, щоб не три-вожити дурно чужих собак; коли ж гляне — іде су-против його од хати середнього віку чоловік, у козаць-кій жупанині, а його під руку веде молода, чорнява дівка. А чоловікові тому, мабуть, і не треба чужої під-моги; однімає од неї руку та й каже:

— Та ну. Настусю, к нечистій матері! Щó ти мене ведеш, мов п'яницю'з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть,.. кажу, оступись!

Як же здивувавсь Петро, пізнавши Кирила Туря! (бо це він самий і був). І, дивне діло! Так йому зрадів, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадувавсь; привітавсь так, як із давнім приятелем.

— Поздоровляю, — каже, — по ліках! Ну, не ду-мав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на Божий мир. Та й сам я, мовити правду, не хотів би більш пі-дійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вкластись спати.

— Не знати щó ви говорите, братіку! — каже йому дівчина, дивлячись любязненько йому в вічі. і ще таки держачи його за руку.

— Мовчи бабо! — сказав Кирило Тур. — Ваш брат у цьому не тямить сили. Вам жизнь іздаеться ка-знає чим. Хата, піч, подушки — ото вам і все щастя.

А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... та чи з тобою ж про ці речі вести розмову? Я вже, братіку, — обернувсь Кирило Тур ізнов до Петра, — покидаю зовсім цей світ, набитий бабами та всякими химерами; уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти у далеку дорогу; так що ж? Учепились за мене добре люди і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Ім здається, що й нема вже в Бога нічого кращого над оцю мізерну жизнью; а от, у кого товку є хоч за шеляг, то всякому скаже, що вона не стойте ніякогісінького жалю!

— Скажи ж мені, — перебив його мізкування Петро, — як оце ти опинився на цім боці?

— А так, — каже, — що взялі добре люди та й давай няньчили, сповивати, купати, напувати усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезлі. Дуже тут мене треба! І куди ж утрапили? Якраз у хату до моєї матері! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одкараскаюсь. Притильом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що ведмідя б за ухо вдеряв. Коли б не божий чоловік, то довелось би з нудьги пропасті між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки інколи душу козацькою піснею, та й на божий мир дивиться по-людськи.

— А побратим же твій де? — спитав Петро.

— Побратьеві, — каже, — моєму, тепер доволі діла. Хочемо задать перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усюдах, наче ткацький човник по основі. Нап'яли братчики вам добру основу; витчути вам таку сорочку, що ні руками, ні ногами не повернете.

— Слухай, брате, — каже Петро, — коли казати, то кажи ясно, а не загадками.

— Кажи йому ясно! — засміявівшись мовив запорожець. — Який тепер чорт скаже тобі щонебудь ясно, коли звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохти грім та забліскає блискавиця. А вже до цього не далеко. Казав побратим, що вже над Ост-

рóm, у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні тrivай, чи й сам Іван Мартинович не прибуде з отаманням, а к завтрому ік ранку щоб і бояри царськї не над'їхали. Чорний люд збирається під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармáзини...

У Петра од таких річей аж мороз пішов поза шкурою. Перш усього подумав він про свого пан-отця, і вже хотів був бігти до хутора, щоб його сповістити, та згадав, що пан-отець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб якнебудь і їй у козацьких чварах не дostaлось; а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під цей кalamутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Шо ж тут чинити?... „Заведу про неї річ із запорожцем!” та й натякнув про Лесю.

— Ге-ге-ге! — каже зареготавши запорожець. — Невже ти ще й досі не викинув з голови тій дурниці? Мені здавалось, досить пустить чоловікові з пів ведра крові, щоб одумавсь; аж, мабуть, ні! Мабуть, вас няньки вже з малечкою загодовують таюю кашею, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік липнутъ до баб!

— А ти, вразъкий прудиусе, — каже сміючись Петро, — невже б то занедбаў дівчину, що бивсь за неї мов скажений?

— Пху! — аж плюнув з серця запорожець. — Став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч кошу таких дівчат, то їй-Богу — от велике слово „їй Богу” — усіх оддам за люльку тютюну!

Полегшало в козака на душі.

— Ну, куди ж. — каже, — оце ти ідеш?

— Та от бач, божий чоловік звелів мені проходжуватись по пушці, а баби мої... — це сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... — так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я ім сьогодні доказжу, що пора їм од мене одчепитись: осідаю коня та пройду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко. як мовляв Черевань. А що бак Черевань?

— Тут із нами у Гвинтовки, — каже Петро.

— Так ми з тобою сусіди, — сказав запорожець.
— Ну, братіку, будемо ж тепер жити мирно, коли

тільки проживе тепер мирно хоч одна душа на Україні. А поқицьо, ходімо лиш у хату та поснідаймо.

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печі стара мати: пекла млинці на снідання.

— От і моя ненька старен'ка, — сказав Кирило Тур, та й каже матері: „Коли хоч, нене, знати, що це за козак, так це той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Києвом.

А Петрові шепче на ухó: — Я не скажу їм, що не який враг і нашпигувáв мене, як не ти; а то дивитимуться на тебе бісом. Ці-баби ніяк не збегнуть, що, сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по-братьєрськи. Не знати як дивляться на божий світ. Сказано — баби.

Стара нена була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трактувати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружéчку, і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки достала з полиці.

— От як мене втішив на старість Господь милосердний! — каже до гостя. — Не думала я вже бачить довіку свого синка, свого ясного сóколя!

І обняла Турому голову і поцілуvalа його в чуприну.

— Годі, годі, мамо! — каже запорожець. — Ти б, здається тільки й робила, що няньчилася ізо мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: „Іди собі геть; нам таких маміїв не треба!”

— А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ? — сказала мати.

— Пані-матко! — крикне на неї запорожець: — не давай волі язику, коли хоч. щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч пів дня! Як можна узивати проклятим славне Запорожжя!

— Шоб воно тобі запалось! — каже крізь сльози мати: — узялс̄ воно в мене, наче сира земля. чоловіка — іс̄ знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старості літ!

— Ну, що ти вдіеш із цими бабами! — каже засміявшиесь Кирило Тур. — У їх щастям зоветься чорт-

зна що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то, може, повеселішаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одно дзусы! Так я сам іноді до вас навідаюсь, та часом ще й гостинця привезу.

— Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий! — каже мати.

— Чому не Маруся! — одвітую Кирило Тур. — Так не для баб же создав Господь козака. Є в Його щонебудь краще робити, ніж сидіти отут та втирати млинчики. А млинці важні! Нічого сказати, віжні млинці!

Тільки-що це сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки: „Пугу! пугу!”

Жінки обидві так і затремтіли. Уже ім не впервинку було це низове пугання, тільки ж ніколи не було ім так страшно.

— Ох, моя матінко! — крикне Кирилова сестра.

— Чого ж це мене такий страх ошиб? Хто це такий, мій братіку?

А запорожець їй понуро:

— Це вже, сестро, приїхали по мою душу.

— Ох, лишечко! — заквилила мати. — Шо ж оне ти сказав, мій синочку!

— А ось, — каже, — добрі молодці сами тобі розкажуть, коли ще не догадалась.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пұгач, а за ним його чура.

— А здоров, вражай сину! — так привітав кошовий дід Кирила Тура. — Як ся собі маєш? Добрих послав тобі Господь гостей, та чим то їх уконтентуеш? Прощайсь лишень, дияволів сину, з матір'ю та з сестрою, бо вже недовго ряст топтатимеш!

— Батечки мої, голубчики! — крикне злякавшись Кирилова мати. — Шо ж оце ви з ім хочете робити? Не заставляйте мене сиротою на старості, не однімайте в мене моого світу, моого сонця!

А батько Пұгач на неї й не дивиться, та знов до Кирила Тура:

— А що, вражай сину, зоп'явсь уже на ноги? Одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на роз-

праву. Ти думаєш, ми дурно насипали божому чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! Плюгавець! Загладиши ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убирайсь лиш, гаспідський сину! Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на веръовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!

Ні жіві, ні мертві, слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устромив у серце, повалились на землю та й припали до ніг батькові Пугачеві, та плачуть же то гірко та молять, щоб не однімав у їх остатньої радості.

— Гетьте к нечистій матері! — крикне жорстокий запорожець. — Якого біса лазите передо мною? Не я над їм суддя: усе товариство з їм правуватиметься!

Тоді Кирило Тур піднявсь із-за столу та й каже веселим голосом:

— Ка-знає, що робиш ти, батьку! Хто ж таки лякає так жіноч? Аже ж і в тебе, тривай була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкріпляйтесь, чим Бог послав, а я ось осідлаю коня сдягнусь та й поїдемо. Мамо, сестро! Годі вам незнать чого убиватись! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так по-ведмежи, що іншого й до сліз доведе.

Не знали сердешні, чи няти, чи не няти віри Кирилу Туріві, однак стали трошки спокійніші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоч словечка м'якшого, чи не всміхнеться до їх. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий, довгий ус, поглядував він на Кирила Тура, як хижий орел на ягници.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає.

— Чого ж, — каже, — ви поторопили? Батько пошуткував, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось поштаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех. бабська натура! А ще просять

— зостанься з ними жити. Що за життя козакові з такими плаксами!

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь, та й почав уплітати млинці. Кивнув на чуру, і чура сів коло його, та й принявсь за снідання.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животина: зараз прибігла, зачувші хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю, та щоб заспокіти пані-матку, що мовбита в його на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон завів козацьку пісню, повним та розлогим голосом:

Ой, коню мій, коню, заграй підо мною
Та розбий тугу мою;
Розбий, розбий тугу по темному лугу
Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрести добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій ненъці. Покинувши дочці своє порання коло печі, сіла сердешна мати кінець столу, та так же то гірко почала пласти, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.

— Не плач, нене: дурно слізози тратиш, — сказав батько Пугач.

А Кирило, ідучи зігов мимо вікна, співав свою пісню, та таким же то смутним оддавсь на цей час у хаті його голос!

Ой, згадай мене, моя стара нене,
Як сидеш увечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісти!

Сковородá перевернулась і покотилася на долівку в Кирилової сестри. Кинулась бідна голубонька до матері, обляла та й заголосила:

— Матусю, мос сердечко! А що ж ми тоді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?

А та безталання за слізьми й світу божого не бачить, і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючі з себе та-

кого веселого молодця, що ти б сказав — він на весілля прибрався. Глянувши на цей плач та обнімання, став серед хати, здивив плечима, руки розставив, та й каже:

— Ну, що ти з цими бабами чинитимеш? І побрання покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть! Що ж? Хіба мені самому пекти млинці для пана отамана? Годі, кажу, вам рюмати; не де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!

— Ну лиш підперізуйсь, — каже батько Пугач, — я довго ждати не буду. А ти що за чоловік? — обернувшись до Петра.

Той мовчки дививсь на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— А! — каже, — син того навісноголобого попа, що мішается не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже лід Ніженем; навчити він вас панувати та гетьманувати!

Знайшов би Петро, як одвітувати мужикуватому січовому дідові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусів він лучче замовчати, ніж ізмагатись без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягся Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помолившись до образів, подякував за хліб за сіль та й пішов з хати.

А Кирило Тур уклонившись матері, та й каже веселенько:

— Прощай, матусю! Прощай сестро! Прощай і ти, брате! — обернувшись до Петра, та й пішов боржай із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже восятне; кинулись за ним, хотіли хоч обніти його на прощання. А він скочив на коня, та й почав його крутити та кідати на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопітись коня за поводі, або за стремена.

— Коли ж тебе, брате, ждати нам у гості? — спітала сестра.

А він ій:

Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості.

Та, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них, наче той вихор. За ним повіявшись і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату та й заголосили, наче по мертвому.

— Не вбивайсь, пані-матко, — каже тоді Петро: — може, ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило може хутко й вернеться.

— Як виросте трава на помості, — шепче сама собі сестра Кирилова.

— Голубчику мій! — сказала Петрові стара Туриха. — Зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть, він провинивсь перед товариством! А в іх нема ні крихти жалости. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі.

— Добре, — каже Петро (жаль йому було сердечної бабусі), — піду. — каже. — немоз принесу вам потішну звістку.

— О, поможи тобі, Господи! — кажуть разом обидві, та й випроводили його з молитвами.

ГЛАВА ДВАНАДЦЯТА.

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Івана Мартіновича (а він стояв кóшем у Романовського Куті). Зробила той кут якась річка самотека, павши у річку Остéр, у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місто скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче, аж справді тут неначе ярмарок. Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіхóдились грабувати Ніженсь, як приобіцяв їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки та гольтяпаки, що, не маючи жадного притулку, служили тільки по броварях, по винницях та ще по лазнях гру-

бниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із коліякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що то воно есть оця купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, цирітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, сала, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердству-ючи Івану Мартиновичу, ніженські міщани, за те, що, каже, не знатимете під моєю булавою жадного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні. (Добре він порівняв Україну!)

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити. усякому була своя воля — роби, що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровеній печі, запалили огні. Тут у вінницькій кадці місять тісто троє разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровених казанах вáрять на таганах та на катрягах кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що пораються коло бочок та потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать повиверталившись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викрикують: „Іван Мартинович, батько наший любий!” Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови, та й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастям.

А тут кобзарі швендяють поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах та співають усяких пісень. Пробираючись проміж купами, надививсь Петро усячини. Оце тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у бóки, вибивають під бандуру гопака веселії злідні; а коло їх, повитягувавши ший, стоять кругом та дивляться чудуючись, наче на вертеп, або що. А там стоять, збившись укупу, понурі голови. Потупивши очі, похилившись на кий або на косовища, старі голтяпаки слухають кобзаря. Іграє він їм, сидячи посеред, підобгавши ноги, як ляхи Україну пліндурували, або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом та ставав супротив дук і шляхти. Інші, підпивши вже добре, прегірко плакали, слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Брюховецького вели-

чали другим Хмельницьким, що іще раз встає за Україну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовпляєсь усе даліш, чи не взрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягніший; були тут уже й міщани в личаках і в синіх каптанах, було й городове козацтво в блакитних та в зелених жупанах; а в кармáзинні шаровари, або жупан запорозький хоч би один. Дойшов він і до самого коша, до віщового радного міста. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з пріпасами; тільки козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вздовж і впоперек, знай, швеняють люди. Гомін такий, як у тих бджіл в ульні. Тепер тільки постеріг Петро, що запорожці тут не одрізнялися одяжею од простої сіроми. Знати їх було хіба по довгому оселедцю зпід шапки та по·шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в деяких дорогій.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не взрить Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік, середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду — і запорожці, і городове козацтво, і міщани, і прості мужики-гречкосії. „Іван Мартíнович! Іван Мартíнович!” знай, круг його гукають. Петро й постеріг, хто це такий, і почав придивлятись, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що цей пройдисвіт ізробився тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що ввесь у золоті та в блаватасі. Аж де тобі! Чоловічик цей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані, і пучки видно. Хіба по шаблі можна б догадатися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; та й та на йому була мов чужа. І постать і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловічик простенський, тихенський. Ніхто, дівлячись на його, не подумав би, що в цій голові вертиться щонéбудь, опріч думки про смачний шматок хліба та затишнú хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязнé: так би, здається, сів із ним та погúторив де про що добре та мирне. Тільки

січ були якісь чудні — так і бігають то сюди то туди, і, здається, так усе й чигають ізпідтишкá чоловіка. Іде, трошки згорбившиесь, а голову схилив набік так, наче җаже:

„Я, ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте”

А як у його чого поспитаються, а він одвітүє, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що ти б сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

О такий то був той Брюховецький, такий то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки.

— Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском. — Чим же вені прохарчйти вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь, як крém'ях!

— Батько ти наш, Іване Мартíновичу! — озвались запорожці. — Аби твоє здоров'я, а ми між добрими людьми не загинемо.

— Й-Богу, правда! — крикне, покриваючи всіх, один міщанин. (Хто ж той міщанин? Київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця вýборних з усіх городів на чорну раду). — Й-Богу, — каже, — правду добре молодці говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоров'я, а ми тебе і хлібом, і одежею обмислимо, — і тебе і твоє товариство, не попускай тільки нас нікому увібуду!

— Ох, Боже мій мýлосердний! — каже, здихнувши Брюховецький. — Нá що ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: „Хліб та вода — то козацька їда”

— Й-Богу, так воно й е! — кричать міщани й мужики. — Запорожець ради нас усяку нужду в Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? Як нам не волити Івана Мартíновича собі гетьманом?

А Брюховецький каже:

— Дітки мої! Гостій з вами і з вашим гетьманством! У нас у Січі, чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат запорожець думає: думає він про те, якби та як допомогти вам у вашій тяжкій долі! Серце мое болить, дивлячись на ваше убозство. За батька Хмельницького текли по Україні медові річки, люд убивавсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воистину справдилися святі слова: „Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, узиваючи вас хамам, та рабами неключими?”

— Й-Богу, так! Й-Богу, так! — репетує кругом сірома! — Проклятій кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не тó що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступившись за нас при лихій годині, так хто б нас і пожалував!

А Брюховецький знов до запорожців:

— Ви знаете, мое товариство міле, мої рідні братчики, у яких саéтах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я програв, чи прогайнував? Ні, не програв я, не прогайнував, не промантасив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, аби б тільки якнебудь прикрити ваші злідні. Немало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко, та й те оддасть своїм курчаткам, так і я усе до остатнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт, — доведеться незабаром ходить так, як лапкó. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.

— Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледве не крізь слізози. — Так лучче ж ми збудем усе до останнього рýм'я, та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає кращих!

— Гостій з вами, мої дітки. Гостій з вами! — каже, здвигаючи плечима і одступаючи набік, ниций

Іванець. — Ви, може, думаете, що я, так як ваші нашийники, стану драти з вас шкуру, аби б тільки в мене на ногах рипали сап'янці? Не доведи мене до цього Господи! Везлій колись за мною в Січ жупані й сап'янці возами, везлій золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!

— От гетьман! От батько! От коли ми діждалися од Господа ласки! — гукáють кругом Іванця міщани, козаки й мужики.

А він, мов би нічого й не чує — іде собі смиренсько, згорбивши.

Юрба провалила тимчасом мимо Петра. Хоч би й рад він був послухати, на які ще хитроці підніматиметься ця ніця душа, так за народом нічого було не видно й не чутно.

Тільки тепер порахував Петро, чого стбіть Брюховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх омамив, так по душі були темному людові тії лукавії ухватки, тії тихі, солодкі речі, те нібито убожество, що всяк за його поліз би хоч на ніж. Аж дивно стало майому қозакові, що то чоловік зможе, як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людській мов не своєю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажуривсь про лиху українську долю; забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віцьовому місту почали гукати окличники: ..У раду! В раду! В раду!" Усі заметушились і почали тягти туди, де бито в бубни. Боржай за всіх поспішали в раду братчики.

— Чого це б'ють у віцьові бубни? — питав один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— Хіба не знаєш? — одвітвів той. — Судитимуть Кирила Тур!

Схаменувсь тоді Петро і пішов боржай за двома запорожцями, не одрізняючись од іх, до самого суднього міста. Пощастило йому так добре стати, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряни й собі начали напевел.

щоб подивитись на запорозький суд, та не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса, кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три чи щó, уперлись у землю ногами, і вже як ні тóвпились іззаду городові козаки з мішанами й постпльством, не звúзили вони ні на п'ядь порожнього посередині міста. Хто бажав що побачити, або почути, то хіба через голови побачив; а багато людей, позлáзивши на дубíй, звідти дивились.

У первому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло йóго, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву військовий писар, з каламарем за поясом, з пером за ухом і палером у руках; а далі по боках довговусії діди січовії. Ці вже хоч за старостю жадного й уряду не держали, а на радах їх річ була попéреду. Не один із їх і сам бував кошовим на вікý, так тепер їх шановано й поважано як батьків. П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкії од дýмок голови. Курінне отамання і всяка старшина докінчали перший обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місті.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на всі чотири сторо ни низенько, потім іще оддав особо один поклон геть манові, та дідам та отáманам по поклону. і почав говорити голосно й поважно:

— Пане гетьмáне, і ви, батьки, і ви, панове отамання, і ви, братчики, хоробрі товáриші, і ви, православні християни! На чім держиться Україна, як не на Запорожжї? А на чім держиться Запорожжя, як не на давніх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалóсь козацьке лицарство. Почалось воно ще за оніх славних предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тії золотої слави — ні козак Байда, що висів у Цареграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь п'ятдесят чотири годи в турецькій кáторзі, — покаляв її тільки один ледаціця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!...

Та взяв Кирила Тура за плечі, та й повернув на всі боки: — Дивись, — каже, — вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була іншим наук!

— Що ж цей паскудник учинив? — став ізнов глаголати батько Пугач до громади. — Учинив він таке, що тільки тъфу! Не хочеться й вимовити. Знююхавсь поганий з бабами, і наробыв сорома товариству на всі роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманя, і ви, братчики! Подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам цього сорома збутись? Яку б кару ледачому пакосникові здекретувати?

Ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть: — Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон.

Брюховецький скорчивсь у три погибелі та й каже:

— Батьки мої рідні! Що ж здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом? У ваших то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки, — судіть, як сами знаєте, а мое діло махнуть булавою, та й нехай по тому й буде. Не дармо ж я вас вивів із Запорожжя на Україну: порядкуйте по-стародавньому, як сами знаєте; судіте і карате, кого сами знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.

— Ну, коли так, — кажуть діди, — то чого ж довго міркувати? До стовпа та киїми!

Гетьман махнув булавою. Вішове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура зв'язали вер'ювками та й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали бідаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достать ківш та випити меду або горілки; бо так водилося у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же й горілка стоятиме у діжечці, і калачів решето — раз для того, щоб завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати життя, а вдруге для того, щоб охотніш козаки бралися за киї. Тут бо й київ лежав оберемок. Сце ж усякий братчик, ідучи мимо,

зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду, чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз винуватого по спині, та й пішов своєю дорогою. „А вже в їх таке було прокляте заведеніє”, розказують було старосвітські люди, „що як сім раз одважить киякою, то хліба більш не їстимеш”. Рідко, рідко траплялось, що жоден братчик до ківша не доторкається а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То було простотої бідний тімаха свое врем’я, одв’яжуть та й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові не знати яким бути рицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідуший, був козак-душа, а не братчик, та й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скакання в гречку. Тим то інший братчик, хоч і жалував дуже козака, та щоб не розглодівсь такий гріх між „молодиками”, ішов і брався за кий. Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпти, або один одного з біди визволятися? Так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і мов не він, од стовпа одходив.

Ще ж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратимів його, Богдан Чорногор. Цей, хόдячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому попрікнє про якунебудь Кирилову послугу, а на іншого блазня то й посвáриться; то такий, знаючи чорногорське завзяття, і одіде, мов кіт од сала, хоч би й рад горілки покуштувати. Благаючи іншого отамана, аж слізми обливавсь вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Цього похмурного дідугáна не посмів Богдан Чорногор нічим попрікнути; а де вже на його сваритись? Хоч же б його й бажав благати, то й язик не ворочається. Так як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровкá, так бідний чорногорець оступивсь геть, даючі дорогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закучив калачем, узяв у руки кий.

— Повернись, — каже, — сякий-такий сину!

Сердега повернувсь, а він йому так одважив кієм по плéчах, що аж кістки захрумтили. Однак Кирило Тур показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав.

— Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу! — сказав батько Пугач, положив кий та й пішов собі геть.

Дивлячись oddалекі на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видер-жить таких гостинців. Жаль йому стало нетяги; пі-дійшов до його, чи не дастъ якого завіту сестрі та ма-тері.

А Богдан Чорногор думав, що він хоче попробу-вати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побрати-ма спиною, скопівсь за шаблюку та й каже:

— Море! А не попущу усякому захожому знуща-тись із мого побро! Доволі їй своїх братчиків.

— Багацько ж, мабуть, і в тебе в голові мозку! — каже Кирило Тур. — Пусти його; це добра людина: у багно тебе не втопче, як зав'язнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братіку! Бач, як гарно в нас трак-тують гостей? Це вже не гарячі млинчики, пане бра-те! Вит'емо ж по коряку меду, щоб не так було гірко.

— Пий, брате, сам, а я не буду, — каже Петро, — щоб іще ваші діди не звеліли оддячити тобі кием.

— Ну, бувайте ж здорові, братці! — каже Кирило Тур; — вип'ю я й сам.

— Що сказати матері та сестрі? — поспітив Петро.

Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, да і й каже з пісні:

Ой который, козаченьки, буде з вас у місті,

Поклоніться старій неиці, нещасній невісті:

Нехай плаче, нехай плаче, а'вже не виплаче,

Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон крячіс!

— Це таки й станеться з тобою, превражий сину!

— каже підхóдячи один січовий дід; а за ним іде ще троє. — Не вповай, — каже, — на те, що молоді тебе

обходять; ми й сами тебе вкладемо, ось дай: лиш випити нам по коряку горілки.

Та й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав, та, взявши за кий, і каже:

— Як вам здається, батьки? Я думаю дати йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!

— Ні, брате, — каже другий дід; — ніхто з нас не зазнає, щоб колинебудь бито винуватого по голові. Голова — образ і подобіє Боже: гріх підймати на неї кия. Голова нічим невинна: „із серця ісходять помислення злая, убийства, прелюбодіяння, любодіяння, татьби”. а голова, брате, нічим невинна.

— Так що ж, брате, — каже третій дід. — коли того проклятого серця дубиною не достанеш, а по плечах не добити нам цього вола й обухом. А нікодá пускати на світ такого гріховода: і так уже чорт-знає нá що переводиться славне Запорожжя.

— Послухайте, батьки, моєї ради, — каже четвертий дід. — Коли Кирило Тур видергить цей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на-шонебудь здається.

— Здається? — каже, ідучи мимо, батько Пúгач. — На якого біса здається такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкодá, що мені нельзя більш братись за кий. а то я молотив би його, поки бувесь цéбер горілки випив. Бийте.. батьки, превражого сина!

Тоді діди випивали, один за одним, по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Туріві по плечах. Сили в старих руках було в іх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давно б уже зваливсь із ніг. а Кирило Тур видергав усі чотири кий, не покрививши; іше, як одійшли діди, і шуткував із своїм гостем.

— Добре, — каже. — парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припárки не заболять уже ні плечі, ні поясниця.

— Що сказати твоїй пані-матці? — питается ще раз Петро.

— А щó ж їй сказати? — одвітúє Кирило Тур. — Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну

часть оддасть він старій ненъці та сестрі; другу одвезе у Київ на Братство: там мене спокусив гріх, нехай же там моляться й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гóру: нехай добрі юнаки куплять собі олив'яного бобу та чорного пшона, щоб було чим пом'януть на лицарських гéрцях Турову душу.

— Крігись, побро, — каже Богдан Чорногор, — більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром удасться у казани до обіду; тоді одпустять тебе, та й будеш вольний козак.

Мусів Петро підождати до обід, чи не погішить матері та сестри Кирилової доброю звісткою. Ходячи по віцьовому місту, постеріг він, що не один тільки чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, бралися за шаблю, мов вимовляли: „Ось тільки поквапся на горілку, то виціджу я її з тебе хутко!” Як же вдарили в казани до обіду, тоді ціла купа запорожців кинулась до Кирила Тура; одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

— Ну вас ік нечистій матері! — каже Кирило Тур. — Коли б самі постояли у стовпа, то одпала б охота обніматись.

— А що, дияволів сину! — каже, підходячи, батько Пúгач. — Смачні кій кошовії? Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? Нá, вражай сину, приложи оце листя, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолодуду, так знаємо ми ліки од цього лиха.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пішов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібница шила й мережала, усю в крові; іще й поприкипала до ран. Кирило Тур аж зуби зціпив, щоб не стогнати, як почали оддирати її од тіла. Батько Пúгач сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким.

— Ну, — каже, тепер ходи здоров та не скачи в гречку, а то пропадеши як собака!

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами та й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки батько Пұгач прийшов на трапезу до Кирила Туря, і то вже була велика честь усьому куріневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло його. Два кобзарі, сидячи навпроти їх, іграли усіх рицарських пісень, і виступували про Ничая, про Морозенка, про Перебийноса, що здобули на всьому світі несказанної слави: виступували і про Берестецький рік, як козаки бідували та бідуючи серце собі гартували, — і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич та славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладували, щоб козацька душа і за трапезою росла угоро.

Поблагословивсь ото батько Пұгач до трапези; усі взялісь за святий хліб, усяк вийняв з кишени ложку (бо січовикові без ложки, що без люльки, ходить не годилося): як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже:

— Ех, братчики! Мені памороки забито кіями, а в вас, мабуть, ізроду в голові клоччя. Коли ж це в світі видано, щоб випроводить гостя з коша на тще-серце?

— Пане отамане! — кажуть. — Борони нас, Боже, од такої скнаrosti! Про якого це ти гостя глаголеш?

Коли ж тут сáме і йде Богдан чорногорець із Петром.

— Ось май гість! — каже Кирило Тур! — Це, коли хочете знати, син павлоцького попа, той самий, щó, як стукнувсь ізо мною за Києвом, то аж поле всміхнулось.

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його рицарство. Інші, уставши, обіймали його як брата, другі потіснялись, щоб було йому місто.

— Сідай біля мене, синку. — каже батько Пұгач.
— Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Коли б ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійтися.

— Що буде, те й буде, — каже Петро, — а буде те, що Бог дастъ.

— Що? Може, думаєш, ваша візьме? — крикнув грізно супротив його батько Пұгач. — Чортового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми догори усю вашу старшину!

— Знаєш, щó, батьку? — каже йому Петро. — Шкодá, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гúторку: „Не хвались, та Богу молись”.

— Молились, козаче, ми вже Йому добре, — одвітúє батько Пұгач: — уже Гостпóдь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемó на Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні му жика, ні багатого, ні вбогого; усе буде в нас обще... Е козаче! — каже знов ласкавим голосом, — та в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по-людськи робиться: їдять із срібних мисок, а ложки при душі кат-ма. Зробіте йому хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: „Там вражі запорожці голодом мене заморили”. І так уже старий пеклом на нас дише.

На обід у запорожців мало подавали м'ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дерев'яна, і чарки й коряки — усе з дерева. Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь. так то вже повтрягувались.

Більш од усіх пив на цей раз Кирило Тур: хотів. мабуть, бідаха завдати собі хмеля, щоб не так боліли плечі, та й хміль не подолів його. Зробивсь тільки дуже веселій, і як устали з-за обід, та як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхто б і не подумав, що цього козака бито недавно кіямі. Запорожці не навтішались із такої терпеливости.

Петро мій послі обід хотів іти додому, так Кирило Тур придержав його та й каже:

— Постривай, брате, і я поїду. Після такої багати не довго покріпішся. Перед товариством сором кволились, а дома заляжу до завтряного.

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двоє коней та й поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Дорогою Кирило Тур точив всяки баляндраси, далі й каже:

— Приставай, брате, в запорожці. Якого тобі чортата тратить літа між тим навісноголобим городовим козацтвом?

— А що ти думаєш? — каже Петро: — я вже й сам нераз про це мізкував.

— От люблю козака! — мовив запорожець. — Якого біса доживешся ти в городах? Городі твої швидко вже дороги ногами стануть.

— Що вже й споминати про це, Кириле? — каже Петро. — Сам я бачу, що біда надіходить звідусюди. Однак скажи мені щиро, нехай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?

— Ех, і ти ж голова! — одвітуючи Кирило Тур. — Хто ж против його йде? Що я вкрав у його молоду, це ще лихо невелике. Молодоїйому зовсім не треба: інше готується, юому весілля! Та й не одному юому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нікого. Уже що наші братчики задумаютъ, чи добре, чи лихе, так швидче воду в Дніпрі зупиниш, ніж іх. Хоч греблі іти, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливти, куди вода несе... Побачимо, що то станеться з вा�шою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!

— Не доберу я толку в твоїх річах, — каже Петро. — Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у вічі пустиш. Покинь хоч на часинку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто?

Запорожець зареготовав.

— Ой, козаче. — каже, — козаче! Та хіба ж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаси іти про-

сто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові „не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителей”, так що ж? Не всякому рівнятись із божим чоловіком. У того й думка й серце „у законі Господньому, поучаться він закону Божому день і ніч”; а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і сяк, так серце не туди тягне...

— Куди ж тебе тягне серце? — спитав Петро. — Невже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?

— Пфу! — аж плюнув з досади запорожець. — Ти йому образій, а він тобі луб'я! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! Доволі чоловікові і/без них смутку.

— Ну, а куди ж би тебе ще тягнуло серце? — каже Петро.

— Куди б воно мене тягнуло! — каже запорожець, та й здихнув так важко, що Петро аж усміхнувсь: думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху; смутно похилив голову, ніби й забув на товариша, та й почав собі читати на пам'ять із Єремії (Петро слухаючи аж здивувався).

„Чрево мое. чрево мое болить мені, смущається душа моя, терзається серце мое. Не умолчу, яко глас труби услышала душа моя, вопль рати і діди. Доколі зріти імам біжащих, слышащ глас трубний? Понеже вожді людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть. еже творити злая; благо же творити не познаша...”

— Ух! — каже здрігнувшись. — Братіку, мені не знати що показалось... Проклятий прочухан зачинає кидати мене в трясцю Та ось і моя хата. Засну, так усе минеться.

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають маті і сестра Кирилова. Як же то зрадили сердечнії, то й розказати не можна! Одна бере за поводі коня, друга тягне запорожця з сідла, а він тільки всміхається.

— Бачте? — каже. — Я вам казав, що нічого журитись! Та вже, мають, вас так Бог создав, щоб усе киснути.

Хочутъ його обнятъ, а він руками їх одпихає:

— Ні вже. — каже. — цього не буде. I так братчики трохи не прогнали з курінѧ, що провоняєсь, ка-жуть, бабою.

А Петру шепче: — Тепер мені так до обнімання, як грішнику до гарячої сковороди.

Хотів Петро зараз іти додому, так Кирило запросив на чарку горілки; та й стара неня і сестра Кирилова кланяючись просили, щоб хоч заглянув у хату.

— Ну, пані-матко! — каже Кирило Тур: — давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайдов у голову! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу та й почав цмулити з неї як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла одняти боклагу, а він:

— Геть, мамо, геть! Чоловік не скотина. більш ведра не вип'є.

І почав цмулити, поки, знемігшись, упав без пам'яті на землю. Усі стривожились, а один Петро тільки зізнав, що цьому за причина. Він поміг жінкам підняти Кирила Тура з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвінтівчиного хутора. міркуючи про все, що чув і бачив.

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА.

Тимчасом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина. Сонце ще не вирізалось із-за левад, як переїхав він Ніженъ; іще тільки деколи просвічувало скрізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину іншої опијака не побоявсь би вхопіть і потового коня за поводі, питаючи. чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю томін.

Одні кричать: — На шаблях!

А другі: — На пістолях!

— Куля лукава: кладе правого й винуватого. а з шаблею кому Бог погодить.

— Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд Божий.

— Та ось пан-отець іде, — крикнули інші. — нехай він нас розсудить.

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одні ж у кармáзинах і при шаблях, а другі в синіх каптáнах та сіряках, без шабель, тільки дé-которі держать рушниці та коси на плéчах.

— Чого оце. — питав Шрам. — понередили ви сонце, щоб зчинити гвалт? Хіба ще мало буч по Україні?

От деякі пошапкували його та й кажуть:

— Зібрались ми, пан-отче, на Божий суд; нехай Господь розсудить людську кривду.

— Яка ж, — питав, — сталась кривда і од кого?

Кажуть: — Та от бач, полюбив молодець дівчину, і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли не абіякі люди, — бурмістрове та райці магістратськії. Так що ж би ти думав, пан-отче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютувáвся, мов на свою челядь; назвав хámами, личаками. „Не дíждете”, каже, ..і рід ваш не дíждє, щоб Домонтович oddав дочку за гевáла!”

— От як розвеличалась ледача шляхта! — перехопили тут інші з синьокаптанників. — Це тій, що епрохались у батька Хмельницького на Україну. А якби не пустив, то попропадали б з голоду в Польщі!

— Цитьте, цитьте, горлатій ворони! — озвались тут деякі з кармáзинів: — дайте й нам щонéбудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого вýтенка отець силував одним-одину дочку?

— Який, — кажуть, — враг просить його силувати? Вона з дорогою душою піде!

— Чого ж це так? — одвітують кармáзини. — А може й гарбуза втелющить.

— Гарбуза? Ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку.

— Годі, годі квакати! — кажуть кармáзини. — Побачимо ось, чия вíзме.

— Розводьте бойців! — кричать інші.

— Якже їх розводить, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить пан-отець. Скажи нам, будь ласка, пан-отче, — обернулись до Шрама, — як лучче дознати суда Божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармáзини; як же поляже кармázin. тоді дочку нам подавай хоч лусни! Не сковаєшся од нас ні за високими ворітами, ні за привілеями!

— О, щоб вас Господь побив праведним громом!

— каже тоді Шрам.

— Зá що ти нас так проклинаеш⁵ — каже зумившись, громада.

— О голови сліпії і жорстокі! — глагóле знову Шрам. — Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!

І помчавсь од їх необзир.

У Борznі заїхав Шрам одпочити до сотника Біло-зерця. Білозерець був старосвітський сотник, іще то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: „Єднай, батьку. Україну, а ми тебе виручимо”. Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двору. Пізнав Шрама, і сам не знав, що робить од радості.

— Ну, батьку, — каже, — у сáму годину завітав ти до нас у гості!

— Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!

— Куди ж оце?

— Та в Батúрин же, до навісного діда Васюти.

— Е, уже раду рушили!

— Як?

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи.

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказувати.

— Так і так, — каже. — Навісноголівий Васюта коверзував-коверзував, далі таке вигадав, що ледве й сам не пропав. „Присягайте мені”, каже, „на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут”. Наустив вражий дід піхоту, та хотів так придавити у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!

— Та чого доброго й ждать од такого, що полизав лядських пулумисків? — каже Шрам. — Уже коли ти був раз „Золотаревським”, то „Золотаренком” ізнов не будеш! Ну, що ж старшина?

— А старшина, — говорить Білозерець, — почала його усовіщувати: „Побійся Бога! Чи тобі ж довго жити на світі? Нехай би молодші гетьманували. Ей, пане полковнику! Не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його; то це й сам. і всі ми поживемо з упокоєм!” Куди! Розходиться наш дідуган: ..Скоріш у мене волосся на долоні виросте, ніж перейславський крāмар буде гетьманом! За мене бояри на Москви тягнутъ, за мене Брюховецький з запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланці до Зінькова. — „Не йми” — кажуть йому. „віри запорожцям: вони тебе уочевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Січі задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! А там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Це в їх обичай давній! Де тобі! І слухати не хоче! Як ось і гонці з Зінькова. „А що?” — „Еге!” — кажуть, — „прощайсь, пане полковнику.. з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно”. — А князь же що?” — „А що князь? Князь із запорожцями за пані-брата, а твої подарунки приняв у сміх, бо в його й свого доволі”. Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлося. що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.

- Од Сомка? — питає Шрам, здивувавшись.
- Од його самого, од Якима Сомка.
- Із Переяслава?
- Ні, із Ічні. Сомко вже в Ічні.

— Не сподівавсь я. — каже Шрам, — щоб Сомко так скоро переміг себе.

— Еге! — одвітує Білозерець; — крута година наступала. Пише до Васюти: „Во ім'я Боже, ті, пане полковнику ніженському, і всі під його рукою будучі. послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам”, — каже, „лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під рицарською рукою перейславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждувати, час за козацьку честь постоити. Я”, каже, „жду в Ічні. Хто есть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до моого боку. Не попустімо гетьманської булави в ледачі руки...” Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, дай в старшину до Ічні прохати, та й рушили всі з Батурина. І я оце, дещо впорядкувавши, туди ж іду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присяга йому виконати, і при йому всім стояти.

— Так чого ж гаятись? — каже Шрам. — На кóней та до Ічні!

— Господи! — сказав дивуючись Білозерець: — Чи тебе Господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають.

А Шрам йому:

— Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа й рани. „Обновиться яко орля юность моя” На коня, на коня! Нічого гаятись!

— Та вгамуйсь!. Бога ради! Хоч дух переведи, хоч чарку горілки випий та закуси.

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дать собі пільгу.

Виїхали з Борзнь. Чи проїхали з десяток верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простував уже під Ніженем.

— Військо гетьмаське ішло, — каже, — туди ще зранку, а Сомко гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушенство в ринковій церкви чаканській, та почуввши, що вже бояри під Ніженем, просто з церкви на коні, та й рушили до Ніженя.

— Заворушились наші! — каже Шрам. — Слава Тобі, Боже! Ну, не тратьмо ж часу й ми.

Повернули кіней на ніжинську дорогу; їдуть спішно. Виїжджають на ірчанський шлях, недалеко од Ніженя, аж глянуть — і Сомко з Васюткою їде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам зараз і питає:

— А щó, пане гетьмане, яковó?

— Не журись, батьку, — каже Сомко, — усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялісь за руки, то нехай устоїть против нас хто хоче. Лубенський, Прилуцький і Переяславський полкі я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а черніговський буде туди сьогодні на ніч. Чого ж ти іще сушишся?

— Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полкі виправив? — питає Шрам.

— З моїм генеральним писарем, — одвітӯє Сомко.

— Та тó-то ж! Не дав би я йому гетьманського бунчuka під таку годину.

— Е, батьку! — каже Сомко. — Тобі бо вже дуже зневірились люди.

— А ти, синку, дуже багато ймеш ім віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне.

— Е, год! Ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вміє гамувати козаків: тим я й дав на цей день йому бунчук, а не іншому.

— Похмурна, похмурна година! — каже сам собі Шрам.

— Не така ще, як тобі здається, — сказав Сомко.

— Дай, Боже! А щó ти скажеш про постільство, що купиться коло Ніженя. нехай Бог криє, наче як було на почáтку Хмельниччини? Це все брюховці!

— Нічого не скажу! Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки та гармати, я ні про щó й гадки не маю. Ти думаеш, може, мене дуже засмутили миргородці та полтавці з зіньківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчili. Не те мені шкода, що три полкі одпало, а те, що честь, правда поламана.

— О, голово ти моя золота! — подумав Шрам. — Коли б то так усі, як ти, держались чести та правди! А то на кого ні зглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру та про свій берліг дбає!

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галáтовку

уробище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: неслій мертвого.

Питається Шрам: — Кого ховають?

Кажуть: — Війтёнка.

— Що сьогодні з Домонтовичем на Божий суд ставав?

— Того самого. Не послужила фортуна горопасі. Тільки стялісь на шаблях, зараз так і положив його вражий кармáзин.

— Е, ні, бо! — перебив тут хтось ізбоку. — Перше Домонтóвиченко влучив війтёнка по лівій руці, — кров так і задзюркотала. Мій батько сам там був, так розказував. Шарпонув та й каже: „Годі, буде з тебе!” А війтénko: „Ні, або мені або тобі не жити на світі!” — „Так нехай же”, каже. „Гостпóдъ упокóїть твою душу!” та й почав налягати ще більш на війтёнка. Поплямував його скрізь ранами. „Ей, каже, годі! Пожалуй сам себе!” А той махá та й махá наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.

— Нехай, нехай! — каже ще один. ідучи мимо. — Візьме колись і наша!

Дивиться Шрам, аж за труною того війтёнка трохій не ввесь Ніженсь піднявся; і все самі міщани: жадного в кармáзинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жадного сотника ні отáмана. Ідуть, утýпивши очі в землю, і мов не бачать ні гетьмáна, ні Васюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомкó, дíвлячись, що козаки, замість тáбора під містом, опинились на війтёнкових похоронах, наче в свого полковника, та ще під такий великий час. А старшина тільки між собою зглядувалась. Зрозумів, мабуть, щось і Васюта; бо, скоро, перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьмáнові, повернув до свого двóру. Старшина ніженського полку теж роз'їхалась по дворах; а з других полків поїжали за Сомком до тáбора. А тáбор Сомків стояв під Ніженем, за Біляківськими левадами.

Доїжджають до тáбора, аж у тáборі ще оддалекі чути гомін, галас. Приїжджають ближче, аж округи тáбора жадних бекéтів. Козаки змішались, як у бразі

туща; той туди, той туди йде, і жадного порядку між ними немає. А тут ще почало темніти, так Сомкове військо — наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвили ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве та бурхáє.

Добравшись до свого намету, Сомкó зараз звелів позвати перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по тáбору, та не так то його й знайти у такій мішанині. Сомкó напався на пíдручників генерального писаря, сердивсь, кричав; далі бачить, що тим серцем мішанині тáборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обóзові козаків гамувати, а сам сів на коня і поїхав поміж наметами. Шрам їхав за ним. похмурний, як ніч, що надіхóдила.

Аж ось і генерального писаря узріли. Той давно вже їздив по тáбору, гамуючи козацтво, тільки од його гамування іще гíрш підіймавсь гомін.

— Вражі діти! — кричить, — печкурý! Навчимо ми вас старшину шанувати! Не будете ви в нас копíлить губу, як тії запорожці, що всі в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман за панібрата. Пожалуй! У їх нема ні вбогих, ні багатих; так на те ж вони запорожці, козаки над козаками. А ви що? Мужики! Тая ж мужва! Та ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рушать радv. — ми вас повернемо в землянú роботу! Дамо ми вам знати козацьку вольності!

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його начé море йgraє. І так як от хвили розходяться перед байдаком, а ззаду знов буркочучий зливаться, так тії козаки спérшу розступляться, щоб дати дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнуть іzzаду вигукувати:

— Чи чуєте, що пан писар глагóле? Ми мужва! Нас батогами! Сипати вали по городáх нас приставлять! Так ми будемо працювати, а старшина одпасувати боки, орудуючи нами? І так, ще мало нам зневаги? Вали сипати? Не дíждуть же вони цього!

— Не дíждуть, не дíждуть! — гукали ще голосніше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоч і чув, та не озиравсь. Він своє козакам провадив.

— Пане писарю, — каже Сомко, перестрівши його. — Що оце в тебе за порядок? Хіба на те я дав тобі бунчкука?

А той уклонивсь, правда, низенько, та й каже:

— Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідси табор запорозького гетьмана...

— Гетьмана! — крикне Сомко, що аж покривувесь галас. — Хіба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убираїся ж до його іздить на свинях! — і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замохкли. — Гетьман, гетьман прибув — пішло скрізь по тáборові; і скоро рознеслася така чутка, зараз деякі бурлії скаменулись, подумали про свою голову. Сомко бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був рицар, та вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У тáборі в його або в похóді знай свою лаву — не так, як в інших. Тим то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стиналися. Знали, чого стóть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: ій аби воля. От під цю то волю й під'їхав Іванець із своїми запорожцями, і пішло усе як у казані кипіти..

— А щó, пане гетьмане? — каже Шрам — Може, ще й тепер за свого писаря заступишся?

Сомко тільки махнув рукою, і поїхав до свого намéту.

— Дай лиш, сину, мені свого бунчука, — каже Шрам: — я ліпше од якогонéбудь недоляшка в тебе попорядкую.

Сомко oddав йому мовчки.

— Бідна козацька голово! — подумав сам собі Шрам. — Отак то завсегдá доводиться нам та честь та слава! Збоку дивляться люди, дивуються, що блищиць, сіє, а в серце ніхто не загляне. Тут день і ніч мізкуеш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають.

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь тáбор і всюди постансвив варту, щоб ніхто вночі з тáбора не вештавсь, і до тáбору нікого без оклику не зве-

лів пускати. Та й ні на часиночку не дав собі одпочинку. Де қозаки чи кашу варили, чи круг огнища за салом на спичках сиділи, тихій речі не про що вже, як про чорну раду ведучий, він до їх і пристане; і як спом'янє старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й противерезиться. А іншій громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буйі душі до кротості та до любові; то козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть.

І добре б воно було; може б, Шрам і до кінця козаків утихомирив, так отже — як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плéвели в пшеницио. А той диявол не хто був, як полігач Брюховецького Вуяхевич. Надувшись мов той сич, прохόдив він із своїми підручниками мimo козацькі купи, і, бачся, нічого злого й не діє, тільки то там то сям щонéбудь блявкне, та так же то козаків гíрким словом зневажас, так ім те нещасне панство та гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тільки уси кусають. І як от рибалка, іздячи чобном, кукольван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гíркі слова в козацькій душі.

Аж ось настутила темна, глуха ніч; і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко гетьман, чи ні, а Шрам не змігнув оком і на годину. Ніхто б не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою, ходив він од варти до варти, частенко поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби, од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людській голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею.

• ГЛАВА ЧОТИРНАДЦЯТА.

Розкажемо ж тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як отак працював наш паволоцький Шрам. Мабуть, тоді вже така година була, що й тут юкось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла влад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з пра-

діда вона ляшка й католічка, так уже тут як ні підхöдь, а не потовáришиши широ.

А в чоловíків вийшло своє безладдя. Череваневі було якось дивно, що Гвінтовка наче іншим чоловíком зробився. Знав він його замолоду добре. Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі загони, то вже ніхто дальш його не пробереться; і говорять було козаки: „О, далеко наша Гвінтовка досягає!” І вже чи в компанії чи щb, так Гвінтовка друга та й годі. Тим то й полюбив його Черевань, і сестру в його засватав. Отже й тепер він, бачся, той же, та ні: усе в його стало якось хистко, і слово його, хоч і бóйке, та не таке тверде й шире, як правдиво-козацьке слово Простий був чоловíчина Черевань, а й йому стало ясно, що тут щось та не так.

— Як оце, Михайлe, в вас учинилось, — питаетесь Гвінтовка в Череваня, — що ти свою Лесю заручив за гетьмана?

— А чом же бгате, — каже Черевань, — чом нам не заручити дочки хоч би й за гетьмана? Хіба ж ти зроду з гетьманами хліба-соли не їли?

— Хто ж це говорить? — сказав Гвінтовка. — Дочка моєї сестри зуміє показати себе на всякому місті; тільки що зробили ви діло спішно, та коли б воно не вийшло смішно!

— Проти чого це ти закидаеш? — питает Черевань.

— Против того, що тепер, під цю заверюху, того й гляди, що спіткнешся...

— Нехай, бгатіку, — каже Черевань, — спотикаються наші вороги, а не пан Сомко!

— Ге-ге! — Гвінтовка йому. — Спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі, — отже Гáдяцькі пункти і того зіпхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж і з москалем по Гáдяцьких пунктах торгуватись. Коли б свого не проторгував! От Іван Мартíнович ліпше видумав, що без торгу береться до гетьманства. Тим то й цар його, кажуть, у великому пошануванні має.

— Іванцеві, бгате, — Черевань Гвінтовці, — нічого торгуватись; він давно вже чортяті душу запродав так йому тепер чи турок, чи православний — усе од-

наково. Ось побачиш, коли він од царя не перéйде до турка!

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нічого однак же не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя оглáдувати господарство. Там токí, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по лугу ходить табун коней: усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивувавсь, розглядаючи все те Черевань, який то його шуряк учинивсь дука! А сам собі подумав: У мене нема ні таких гаїв. ні таких широчених лугів, ні таких вишняків; та за те жаден міщанин київський не псидивиться скоса на Хмаріще, і поки стоятиме на магістраті башта з дзигарами, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву заняв Хмаріще. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту.

Огледіли, вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— Щó ти, — каже, — тут. пане осауле, сідячи до ма робиш? Там у місті кóйтесь лиxo!

— Яке ж там у вас лиxo? — питает повáгом Гвинтовка.

— Міщани, — каже, — гуляють з козаками.

— Ну, братіку, — озвавсь Черевань, — дай, Боже. і по вік такого лиха!

— Та підожди, добродію, — каже Костомара, — через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з війтёнком, та Домонтовиченку війтёнка й одолів.

— Ну, так і амінь йому дурню! — каже Гвинтовка.

— Амінь? Ні, ще цьому дíлу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщани повикочували на улицю бочки з пивáми. з медом. з горілкою. роблять війтenkovi пóминки на ввесь хрещений мир; так козацтво поскуплювалось, як бджоли до пáтоки, та загулó так, що аж слухати сумно. П'ють та лають усю городову старшину.

— Ну, так що ж? Нехай собі лають. — каже Гвинтовка.

— Отак!... А це як тобі здається, що всі значні люди, що понажджали на раду в Ніжень, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту та бують, як тії бугаї в череді, — хочуть дворій ламати та грабувати старшину.

— А що ж ваш полковий суддя робить? — спитав Гвинтовка.

— А суддя й собі звонтпив, пане осауле. Страх хоч кого візьме. Коли б ще під цю заверюху, під цю чорну раду, якого лиха не зчинилось.

— Що буде, те й буде. — каже понуро Гвинтовка.

— І тобі оце байдуже, добродію?

— А що ж би мені робити?

— На коня та гамувати козаків!

— Отака! Гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!

— Та що по тому пірначеві! — каже Костомара. — Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пірнача послухають. Пойдьмо, Бога ради, поїльмо!

— Послухають, та не тепер. — каже Гвинтовка, моргнувши якось чудно бровами. — Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоч дотор ногами Ніжень перевернуть. Моя хата скраю, я нічог не знаю.

— Еге-ге! — каже потиху сотник Костомара. — Так, мабуть, не брехня тому, що люди пронесли... Пе не осаул є полковий! Побійся Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника компонуеш.

— Пане Гордію сотнику! — каже засміявшись Гвинтовка: — побійся Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем компонуеш. Ось обід на столі, а ти розвів не знати лку розмову. Сідаймо лиш та підкріпімось, то чи не повеселішаемо.

Сів сотник Костомара обідати, та й страва йому в душу не йде. Пробував то так, то сяк закидати оддалекі кручка, щоб вивідати, що в того Гвинтовки на думці. так той же не таківський: зараз і переверне його речі на жарти. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

— Послухай, братіку мій любий! — озвалась тоді Черевáниха: — як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пішов.

— Ось лихо! — каже, обертаючи тее в жарт. Гвинтовка: — чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завідуючи, та й коневі не минеться.

— Од пристріту, братіку, я дала б собі раду; а од твоїх річей голова в мене завернулась.

— Бо не жіноче діло до них дослухатись! — сказав понуро Гвинтовка.

— У такому, братіку, великому слuchaю, як оця рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших річей козацьких за обідом; а зоставшиесь на самоті, не во гнів тобі скажу, що мені чогось страшно зробилось. Ми ж ізмалечку, брате, навчені закону Божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занапастивші її, другої не добудеши...

— Шо то значить жити під самим Києвом! — пе ребив її Гвинтовка: — зараз і видно чернечу науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні люди учать „Жіноча річ коло припічка!”

Та й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й цей, що бачив у Романовського Куті. Черевáниха ж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду. та й Черевань понурив голову. а Гвинтовка слухаючи тільки всміхається. Дивиться Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішнії вісті, усяке тривожиться, сумує, а йому про все байдуже. Йому мов у казці кажуть про тих зрадливих запорожців та про тії чвари.

Чом же оце — тепер спитаюсь я — чом оце Петро і Леся не зійдуться і поговорять? То було таки, хоч і стереглись одно одного, та все-таки й повітаються й погуторять дё про що, як брат із сестрою, а тепер бояться й очей звести одно на одного. Е, шкодá й питати! Єсть у їх у обох якась думка, тайна, невимовна. Раді б вони ту думку задавити як гадюку-спокусницю, а тимчасом против волі голублять її в серці. Тим та вони

й не сходяться докупи, тим бояться ѹ очей звестї од-
но на одного...

Засумувала дуже Черевáниха, а Черевань, дíвля-
чись на неї, і собі, мабуть, щось порахував: смутний
сидів за вечерею, смутний устав і з-за стóлу. Тільки
княгиня не змінила своєї постави: як та плакуча бере-
за, що клонить і в дощ і в погоду зелені віти додолу,
так і вона — чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з сер-
ця не сходить тýга.

На другий день, скоро повставали та повмивались
Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвінтовки:

— Казав пан — надівайте білі сорочки та жупáни
лудáни, бо сьогодні буде рада; а пані прислава вам по
новій стъожці до ковніра. Уже тут і бояри царськії,
і Сомко, і наш полковник з старшиною.

Здивувавсь Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань міркував про стъожку, що княгиня
прислава:

— Блакитна; чом же не червона? Козак звик чер-
вону стрічку в ковнірі носити, а це вже, мабуть, поль-
ська мода. Дáрмо, надінемо й польську: однáково вже
тепер на Україні усе почалось вестись по-лядськи.

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали
спішно. Василь Невольник за своїм паном.

Гвінтовка, обернувшись, тільки сказав:

— Гледи ж, сестро, — ти в мене тепер господиня
— щоб доволі було всячини на вечерю; бо я вернусь
із ради не без гостей.

Виїхали на узлісся, аж людська юрма усе поле
екрила, а найбільш — чернь-мужики. Мужики ж і мі-
щани вáлять купами, а козацтво йде лавою під місто.
А під містом розіп'ято царський намет, і московське
військо з боярами стало. З правого боку суне з своюю
стороною Брюховецький, а з лівого Сомкове військо
виступає. Тільки ж, за тими купами люду, мало що
можна було й розглéditi. Хіба по корогвах можна бу-
ло розпізнati, де запорожці, а де городові. У запорож-
ців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в го-
родових орли і всяке малювання з золотом. Гомін чи-
нивсь по-полю скрізь такий, мов підступає орда. Одно-
конем іде, друге піхом; той у кармáзинах, а тії в ли-

чаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка іхати чотирьом козакам, а то б і не проповівсь до намету.

— Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському! — кричать козаки.

— Е, це князь наш! — гукнє один у личаковому кунтуші. — Тривай лиць, не довго вержоводитимеш!

А другий зупинив його: — Не дуже, — каже, — гуйай супроти цього пана: я дещо чув про його од запорожців.

— Що ж ти чув?

— Чув таке, що не дуже гуйай на його, от що!

Це ж з одного боку. А з другого, поки пробралися трохи проміж людом, чус Петро таку розмову:

— Як ти думаєш? Чия візьме?

— А чия ж, як не Івана Мартиновича?

— Е, потривай лиши! Он у Сомка, кажуть, ув обозі доволі гармат і чорного проса, є чим у вічі заглянути; а він то не таківський, щоб oddав доброхіт булаву з бунчуком.

— Будуть наші й гармати, як Біг поможе. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, то й за стіл не посадять.

Проїхали ще трохи.

— Чи правда пак, — питает один бурлака в другого, — що вчора хovalи війтёнка?

А той йому: — А як же? Похорони простяглісь через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає.

Знов зупинився поїзд: зустрів Гвинтовка знаменого якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду. і там то було послухати, як привітав Іванець Сомка!

— О, Іванець — собака! — каже, знізивши голос, Гвинтовка: — як уїться в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути раді? По нашому?

— А вже!

— І Сомко згодивсь?

— Згодивсь по неволі. Тільки бач: Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а

Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажутъ,
з гармат бити, як не по його рада станеться.

Гвинтовка тільки засміялась. — Нехай, — каже, —
б'є на здоров'я!

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут
вештається, з молотом на плечах.

— Ти запорозька сторона, Остапе? — питав в його
вівчар з ціпком.

— Щоб вони, — каже, виздихали тобі всі до од-
ного, тії запорожці!

— Як! Зá що це?

— Зá що? Є за що!... Гм! Сказано — не вір жінці
як чужому собаці!

— Йо? Щоб то оце запорожець та почав до жінок
ліпинути?

— Еге! Ти ще не знаєш цих пройдисвітів! Це, коли
хочеш знати, самі паливоди!

— Йо?

— І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцім і до-
брі. „Ось там це та те треба нам перекувати, а в нас та-
кого дотепного коваля й зроду не було”, та й давай ме-
не поштувати. Я ж там п'ю та бенкетую, а вони в мене
в гостії ліхо коять. Вертаюсь ранком, проспавившись,
аж дома вже походжено.

— Та то тобі на похмілля так іздалось; брате.

— Іздалось! — аж крикнув коваль. — А це ж як
тобі здасться? Питаю ув Йвася: „З ким же ви, синку,
без мене вечеряли?” А вона, сука, вже й перехоплює:
„З Богом, скажи Йвасю, з Богом!” А дитина — звісно,
мале, лукавства не знає — поглянуло на неї та й пи-
тає: „Хіба ж, мамо, то Біг, що в червонім жупані?

Проїхали й мимо цих. Що ближче к царському на-
мётут, то все трудніш було пробиратись. Коло намётут
б'ють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники
та все кричать: „У раду! в раду! в раду!” хоч народ
і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш
прет'ється того мужицтва.

— Ну вже, брате, — каже інший, — з порожніми
кишенями до жінок не вернемось!

А другий, сміючись: — Заробимо лучче, ніж на ко-
совиці! Бач, у яких пани кармазинах, які тилягі під

золотом та під сріблом понадівали! Аж хрястить! Усе наше буде!

— Та й коло крамніх комір руки погрімо! Казали запорожці, що все порівну між миром поділять.

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

— І ти, — каже, — оце супротив Сомкá й пан-отця?

А той: — Спасибі вельможному пану Сомкобі! Спасибі й твоймú пан-отцеві. Ви звикли обирати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стойть! — та й потяг далі.

Ось уїжджають наши у саме колесо віцьове. Узяли козаки од їх коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші зустрівшись тисли Гвинтовку за руку. Він тільки всміхаючись кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірі червону стрічку: усі пови-пускали голубій. Ошибло його стрáхом: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось поміркував. Обернувшись до Василя Невольника:

— От, бгате Василю, яка тут чудна мода завелася на стъожки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!

А той похитав головою та тільки: — Ох, Боже правий, Боже правий!

Пробравсь Гвинтовка у саму первую лаву, між полковники, сотники та осаули, судді полкобі та обозній з хорунжими; тут і писарі стояли з каламарами й білим папером. Посеред колеса — а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледве можна було що почутти, якби перекликнуться, — так посеред колеса стояв стіл під турецким килимом. На столі лежала булава Брюховецького, з бунчуком і корогвою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовського Куті: позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узвішившись у боки.

Аж ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцерах і мисборках, з ша-

блями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його, з срібними бубнами.

— Гордий, пишний і розумом високий гетьман! — подумав Петро: — та на кого ти опираєшся, коли б ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірнії душі... По тонкій кризі ступаеш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоч ти і перепинив мені дорогу!

Так думав Шраменка, стоячи позад Гвінтовки. А кругом раднього колеса крик і гомін такий, мов Чорне море йтрає. Однак почув Сомко, як закричали йому брюховці:

— Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, перейславський крамарю!

Сомко звелів ударить своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тоді, голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу протрубив:

— Не положу! Нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке рицарство!

Боже! Як скопиться гвалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб зчинити бой; бо січовики, хоч прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, та припасли по кийку під полою. Може б, без бучі й не обійшлося, та сивії діди, батьки січовії, стоячи перед братчиків, зупинили. — Стійте, — кажуть, — діти, стійте, ладу ждіте!

А з боку Сомкового старий Шрам, стоячи у першій лаві, поглянув на обидва боки, на своєї сторони старшину, та й каже:

— Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойні ж ці буйі вепри Дніпровії, щоб трактувати з ними по-людськи? Шаблею ми з ними розправимось! Шаблею та гарматами проторезимо цих п'яниць нікчемних!

Петро хотів би пробратись до пан-отця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів заздалегідь пристати до невеличкої купки вірних, що стояли

круг старого Шрама, з червоними стрічками. Та вже не можна було тепер жадним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тій окаяннії зрадці. у блакитних стъожках та в голубих жупанах, і вже, не боячись, голосно розмовляють.

— Ну, брате, — каже один, — діждали ми свого празника; будемо панами на Україні! Нехай усяке ко-зака знає!

— Над ким же ми пануватимем, — питає другий,
— коли всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бовваняють. наче гриби в траві, товстопікії бургомістри од міщан? А он порозсвяляли роті на раду і му-жицькі віборнії.

— Ге-ге-ге! Не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. — „Один” — каже, — „тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як порося на орчику. а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без мутирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку.

Як ось — ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету бойрин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогов козацькому війську, кармазин, оксаміт, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя галтовані золотом, виложені жемчугом, сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сиві патли, підняв грамогу високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота. не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького.
Брюховецького волимо!

А Сомкóве козацтво заднє собі, чуючи, що оглашають гетьмáном Брюхове́цького, почало гукати:

— Сомкá, Сомкá гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказáнний. Тоді й передні, бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої первої лави.

— Брюхове́цького!

— Сомкá!

— Не дíждé свиноїзд над нами гетьманувати!

— Не дíждé кráмар козацтвом орудувати!

— Так от же тобі!

— Вíзьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто киém, хто ножакою.

— Стíйте, стíйте лавою! — крикне Сомкó на своїх.

— Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю та горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричачí:

— Не наша сила! Не наша сила! До тáбору! Вті-каймо до тáбору!

А запорожці схопíли Іванця на руки та вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зопнули й кнáзя з думними дýками, як поперлись.

— Гетьмáн, гетьмáн Іван Мартíнович! — кричать на все горло.

— Дíти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так оце ми потéрпимо таку наругу? Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до стола. Сíчуть, рубають низовців, саджають на столець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячíсь нічого, з одними киями та ножаками, лíзуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвое, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йóму тільки зо жменю старшини.

— Ей, — каже, — годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, кráмаря! Шапку червóнців за добру руку!

Тоді Сомків старшина бачить, що лихо, скупилася тісно, плечем поуз плече, та назад до намету. А інші там же поклали голови. За наметом стояли іх коні. Може б, і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тимчасом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— Щó це ти, вражий сине, репетуеш, стóячи між нашими? — крикнуть на його запорожці.

— А щó ж, — каже, — братці? Я свого зятя на всякому місці оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман: — Це крамарів тесть! Бийте його, кабáнячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня і, може б там йому й капут був, та Василь Невольник пізнав ватажкá.

— Пугу, пугу! — закричав: — пугу, Головешко! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай цього пана: він на моїх руках!

— Еге? Ось де зійшлися! — каже той, пізнавши Василя — Угамуйтесь, братчики, — каже до своїх, — багацько нам тепер роботи й без його.

Та й поперлись до столу, б'ючі всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвінтовка тимчасом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на перначі пов'язана широка блакитна стъожка. — Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за Гвінтовку, до менс! За мною! — та й поїхав з ради до тáбору, держачи високо над головою пірнач із блакитною стъожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте реєстрове собі, а старшина, знáчні козаки, собі. Хто oddалекі забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомківого тáбору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у тáбор до полку перейславського, а Гвінтовка до полку ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шику! До лави! Пушкарі, риштуйте гармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральні старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шикувати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискуює поміж лавами своїм срібним панцером. Одна в його думка — ударить на Іванців табор, розметати, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвать бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Україні!

Іще ж не пошукувала старшина полків, іще не крикнув він „рушай”, а вже полк ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко. — Ну, дárмо, нехай б'є перший, а ми підопремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! От тепер ми посіли!

— Що? Як?

— От тепер то в нас кобила порох поїла! Не ѿ вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначевм над козаками посвічує!

За Васютою біжать деякі із старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без ніженськоог полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну мінуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви, та одвернули, та зараз і почали вози своїх старшин жакувати, — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились. — Якого, — кажуть, — чорта чекатимем, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — та, похапавши кожна сотня корогви і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намёт, а Іванець там од князя царські дарій приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на радощах, — от яка рибка в сак ускочила!

А Сомкó, нічого не слухаючи, до князя:

— Щó це ти князю, діеш? Хіба на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакáв запорозьким бунтам?

А князь стойть мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Москвщині він зроду такої фуги не бачив.

А Сомко: — Нá що ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати! Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од тáбору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький: — Властю моєю гетьманською бороні тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки сами собі сýдді: два з третім що хоті роблять. А возьміть, небожата, та вкиньте в глибку цього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко, — ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець: — Єсть правда, пане Сомкó, і вона тебе покарала за твою гордість! Возьміть його, братчики, — та забийте в кайдани!

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка: — лучче нам положить усім отут голови, ніж oddати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, чоглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — милії! Щó вам бýтись за мою голову, коли погибає Україна? Щó вам думати про мою наругу, коли наругáвсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покýдали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть, — нехай же наші сльози упадут на голову нашому ворогу!

Дуже звеселивсь тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сто-

рόжу, а Вуяжевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, „Гадяцькії пункти” ознаймуйе людям. рáдячи царського величества одступати.

А кіяз Гагін собі компонує, як би тих нещасних ішце бóльш притушкувати, щоб не спливé наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тимчасом повів нового гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги.

А, вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послáми до себе на обід, у двір до бурмістра Колодія. Там міщани наготовили бúчний бенкéт Брюховецькому з старшиною.

ГЛАВА П'ЯТНАДЦЯТА.

Одчепившись ото Черевань од запорожців, насили оддихавсь, щоб промовити слово.

— Бгате Василю! — каже, — давай мені боржай коня! Нехай ій біс, цій раді! От не в добру годину знелó мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Заверюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторий, так він ворóчавсь між тим ярмарком. А тут ішце добре й не знає, де поставили кóней Гвінтовчині козаки; так наїдавсь Черевань уволю. Скрізь народ тóвпиться; під боки його штовхáють; неборак тільки сопе.

— Де оце в нечистого мій Василь занапастивсь?.. Бгатіку, — каже до Петра, — не кíдай же хоч ти мене!.. Ой, коли б мені добраться живому та здоровому до Хмаріща! Нехай тоді радує собі, хто хоче!

Як же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвінтовка одвів своїх підручників; потім і другі сомківці рушили до тáбору. Тільки запорожці йграли круг гетьманського столу, як злії осі круг свого гнізда. та простий люд-селюки гулí по всьому полю, що тії трутні.

З півгодини ще не знали селяни, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала:

— Хвалá Богу! Хвалá Богу! Наша взялá! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатках!

— Що ж, братища? — кажуть інші: — рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства.

— Е, ще буде час у місті погуляти! — одвітують другі: — а он козацтво Сомків табор грабує. Дурна Сомківська старшина понабирала з собою самих кармáзинів повні возі.

— Ну, хто куди любля! Усюди є об віщо погріти руки!

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила. а половина чкурнула до Сомкóвого тábору. По полю пооставились тільки гуляки, що на радощах понаймали музички та й водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові та й Череваневі дивитись на тій музички та голпаки у такий смутний час, що плакати б усім треба, а не веселитись. Коли ж вáлить, мов тій ҳвилі, люд од тábору; а назустріч йому купа селян од міста.

— Куди ви? — питаютъся.

— А ви куди?

— Ми до Сомкóвого тábору.

— А ми до міста. Там, кажуть, с пожива!

— Е, чорта з два!

— Як?

— Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата в місто!

— Шкодá ж і до тábору! Козаки самі там пораються, а нашему брату дають оглоблею по гамалику!

— Щó ж оце? Так це нас козаки, ма́буть убрали в шори?

— Трохи чи не так, як Виговський Москву!

Як ось надбігають іще новії купи.

— Біда! — кричать, — пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?

— А щó ж вони там кажуть?

— От що! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, так братчики іх кийми. „Убирайтесь”, кажуть, „ік нечистій матері, мужва невмивана!” та й виперли за місто. Наші почали були пручатись: „Ми ж тепер усі рівні!” — „Ось ми вас”, кажуть, „порівнямо батогами! Ховайтесь, вражі діти, заздалегідь по запічках, поки не здобулися лихої години!”

— Еге! Так отака нам дяка! — закричали тоді при-водці (у кожної купи був свій ватажок). — Стійте ж, братці! Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, так зумімо і з стола зопхнути! Куптесь у полки, кричіть „у раду!” Визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!

Заворушився люд, загомонів; піднявсь по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, поміркувавши, кажуть:

— Ні, вже, мабурь, шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцювали днів зо два з запорожцями.

А другі:

— Шкодá, шкодá! Козацтво тепер стоятиме усі водно; полатають нам боки, та з тим і додому вернемось. Втікаймо лучче заздалегідь!

Тимчасом деякі ведуть таку розмову:

— Я собі таки піймав із воза в таборі сало! Буде жінці та дітям до Пилипівки!

— А я пшона мішок! Коли б хто помог доперти до хутора.

— Ге! Щó ваше сало та пшено! — каже третій во-лоцюга. — Я он попав був жупан такий, що пари волів стобіть, та гáспидський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестерику! Тепер сáме в косовицю доведеться попоноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!

— Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі! — кажуть мужики. — Ніде правди діти, не на добре діло ми пустилися! Ліпше зробили наші сусіди, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!

І почав чорний люд розхбдитись. Замовкли й музики, затихли і скоки і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселились.

Як ось почалий роз'їжджатись із Ніженя й шляхта, державці, що були понайїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку й дочку. Така то була думка, що тепер з'їхалось з усієї гетьманщини лицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілля вийшло. Як почала по двоєрах поратись військобва голота з запорожцями, то рад був інший, що з душою з міста вихопився. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу й сем'ю; а дівчинка шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Оце їде значний чоловік у кованому возі, та й шаблю держить голу, або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним низовці, бхляп на міщанських конях, женуться як шулії. Хоч стріляй, хоч рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сем'єю челядь, та як звáлять одного, другого запорожці з коня, так хто оставсь — уроцті! А вони, окаянні, кóней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертують, панів із кармáзину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужеві, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишки шукали гроші, усе пороли, розбивали, розкидали. Черевань, дíвлячись, аж іздригається. Довелось би й йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Це ж одні так бідували, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одежду: знімали з себе жупáни-лудáни, блаватáси й едамашки, та кідали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А запорожець підхопить, ткне під себе та знов навздогін.

— Ей, люди добрі! — кричать інші селянам, що, мов тороплені овечки, блукають по полю, — рятуйте нас, а то й вам те буде!

То люди й оступлять, і оступлять кругом віз; бо вже взнали, що за хижее птаство тії братчики. А як котироий ув'яжеться за возом, то й самого косою або замаленим колякою огрють, що тут і зов'ється ледашо. Інші значні люди, старшина й шляхта, посідавши кармазини, повдягались у семиряги і між простим людом додому піхом пробирались. Тоді то мужики до панів, кого знали що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з-під Ніженя проводжати; а пани почали рахувати, як би не зовсім попустить Україну низовцям на поталу.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніженя. Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще з півдесятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня: — Ге-ге! — крикне, — отак наші поживилися!

— А що там бгате?

— Та що! Під'хали час братчики так, що тільки ущима стрепенули!

— Що ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмістра Колодія кубки, кованки срібні, ковші, що позносили з усього міста міщани, із стола порозхватували. Став бурмістер їх докоряти, злодіяками, розбишаками взвивати, так і самого трохи не вбили: „Не взвивай козака злодієм! Тепер”, кажуть, „минулось „це мое, а це твое”, усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розібрали братчики по кишеньях!” Отакі! Ще ж це не все. Тут одні в бурмістра бенкетують, а там голота розповзлásь по місту, та давай коло крамних комір поратись. Усе з комір порозволікали. Кинулись міщани жалитись до гетьмана, так той смеється: „Ви ж хіба”, каже, „вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!”.. Так то підійшли нас оманою Січові братчики! Я оце з своїми бурмістрами зібрались та швидш додому, щоб і в Києві в нас не похазяйствуvalи низові добродії.

— Бгатці! — каже Черевань. — У прокляту годину

виїхали ми з дому! Коли б у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убраєсь із цього пекла.

— Рятуй же їх боржай, добродію! — каже Сурмач, — бо вже я чув, що гетьман просватає твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря.

— Чорта з два просватає! — гукнув тут як із бочки чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж іде Кирило Тур, а за ним з десятком товариства верхи.

— Чорта з два, — каже, — просватає! Уже кому що, а Череванівна мої буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на його Шраменко. — Кирило Тур, чи чуеш?

А той йому ідуши:

— Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось? Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупані перевернулися на семиряги, а семиряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур застався Туром? Зови мене або бугаем, або що, тільки не Туром.

— Та годі, Бога ради! — каже Петро. — Чи тепер ~~ще~~ до вигадок? Скажи на милость Богу, невже ти знов ~~вернешься~~ до своєї думки?

— Себто про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур. — А чому ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких ~~хан~~! Так кому ж більш, як не Кирилу Турові, дстанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі заставлю? Найшов дурня!

І помчався із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро як остуджений. А Черевань ~~засіб~~ стойти, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач дізне ~~вже~~ одіхав. Як ось — Василь Невольник з кіними. ~~здав~~ Петро на коня і полинув за запорожцями: ~~як~~ тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди це ти мчишся, синку?

— Тату! Знов запорожці хочуть ухопити Череванівну!

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хотя. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: заклювала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за пан-отцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, на́двое розрізано!

Аж ось гукає Черевань: — Братіку! Постривай, дай хоч подивитись на тебе.

Зупинився Шрам.

— Де це ти, брате, був у цю заверюху?

— Щó про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай! нам ніколи.

— Та постривай бо! Куди ж ви оце? Ну, брате, от я й на раді з тобою був, — бодай нікто вже не дождав так радувати! Щó ж із того вийшло? Тільки боки потрутими, та один розбишака трохи не в. то жкав. Щó ж мені ще звелиш чинити?

— Шкодá вже тепер нашої праці, брате Михайлe! — каже Шрам. — Ідь собі з Богом до Хмаріща. Скажуть, мабуть, швидко й усі амінь.

— А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питаете Черевань.

— Ни, — каже Шрам: — Барабашів тепер повна Україна.

— Йи-Богу, брате, я кричав „Сомка” так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, брате, ми виїхали з Хмаріща! Як то моя Леся почує про цю раду! Підождіть же! Куди ж оце ви, братці?

— Куди ми їдемо, — одвітүе Шрам, — там тобі не бувати.

— Та по правді сказавши, брате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обідавши. А бідолаха Сомкó! Щó то він тепер?

— Ну, їдь же собі обідати, — каже Шрам, — нам ніколи. Прощай!

— Прощайте й ви, братці! Та заїздіть, упоравшиесь, у Хмаріще: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ни вже! — одвітүе Шрам. — Тепер про нас хіба тільки почуєш. Прощай навіки!

Та й обнялисъ обое перш із Череванем, а потім

з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Черепаня прощаючись; а той — мов догадавсь, та й каже:

— Ой, братіку! чи не лучче б було, якби не ганялись за гетьманами?

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на Козелецький шлях; Черевань із Василем Невольником вернувсь до своякового хутора.

Василь Невольник утирав рукавом сліози.

ГЛАВА ШІСТНАДЦЯТА.

А Брюховецький тимчасом бенкетував у Ніжені. У ту бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: „Де кричат, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють”. Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагін із думними дяками, — люди поважні, що не з гайдамаками б ім бенкетувати: так отже золото того наробило, що безбожний харцизяка став ім у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звонтили ошукати свого царя, що дав ім у всьому віру; не звонтили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крові через Іванцеве лукавство та через неситу хтивость московських воевод?

Гуляє князь Гагін із Брюховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголов'я. Скрізь, і в світлицях у Колодія, і на подвір'ї, сидить поза столами городова козацька старшина з запорожцями; усе то тії, що нишком пояскались, із низовцями та, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! Тепер уже іншому й трунок не лізе в пельку, іншому так тяжко, як тому Йуді, та вже нема вороття — треба брататися з розбішаками! А тії окаяннії сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, п'ють горілку як воду, хвáляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною; крик, галаc зчинили несказаний. Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питаеться в гетьмана:

— Чи в вас у Січі, знай, так бушують на бенкетах?
А один бурлака перебив гетьмана та й каже:

В нас, князю, у Січі то і норов, хто Отченаш знає;
Як, уранці вставши, вмиється, то чарки шукас.
Чи чарка то, чи ківш буде, не глядить переміни, —
Гладко п'ють, як з лука б'ють, доночної тіні.

Як же почали розхапувати по кишеньях міщанське добро, то князь і собі звонтишив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не потрутили; та, скінчивши обід, зараз і по-прощавсь із новим гетьманом. Брюховецький провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових, — ведуть за шияку якогось сіромаху братчика. Так як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню та, взявши з обох боків за уші, ведуть у пущу на розправу: так тії діди вели бідолаху запорожця через базар, позираючи грізно з-під сивої щитини.

— Де це ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі? — питает Іванець.

— Та от бач! — кажуть: — За цим ледащом і обід утеряли.

— Щó ж він таке?

— Еге, щó! Тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора ковалъ живе, так він туди і внадивсь.

— Так оце ви його й піймали на гарячому вчинку?

— Зцáпали, — кажуть, — пане гетьмане, як кота над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притъмом Олекса Сенчило скаче в гречку. „Е, постривай же”, кажемо, „гáспидський сину! Ми ж присочимо тебе!” та вже ото й чигáли його, не спускали з очей. Що ж? — Тут добре люди на раді гетьмана обирають, а він ледачий до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. „Одчини!” Не одчиняє. „Одчини!” Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!

— Щó ж ви оце думаете з ним чинити?

— А що ж більш, як не киями? Та вже цього не так, як Кирила Тура! Цьому вже треба таک боки на-гріти, щоб не діждав більш рясту топтати!

Кругом запорожці, як тії гусаки, повитятували шії; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якось лукаво очима.

— Ударить, — каже, — в раду

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш, та й почав бити в бубни. А братчики, так як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідси, поспішали на раду. Тяглося туди й городове козацтво. Як же назбиралась їх купа чимала і зробили суднє колесо, і всі діди стали в першій лаві, похиливши тяжкій од думок голови, тоді й гетьман з величною старшиною вийшов з банкетного двору. От і став на своєму гетьманському місті, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старіші. Як ось, тільки що коштовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до рад'ого слова, аж Іван Мартинович звелів ударить у срібні Сомкобі бубни, і приняв сам таке слово:

— Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькі, і ви, козаки городові, а найбільш ви, мої низові дітки! До вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як захочував я зас із собою на Україну, на волю й на розбіші, так чи вже ж я злo вам мислив? Чи вже я вас умав киями замість палляниць годувати? Ох, Боже мій милий! Сердця свого вколупів би я та дав своїм діткам: а тут ось сивії голови січовії, знай, кії та кії вимагають. І за що ж мусить погибати хоч би й оцей беззапланний Олека Сенчило? (а Олекса Сенчило стоїть посеред колеса). За те, що трапилося, може, раз на вікý, вскочити в гречку! Який же його біс утірпить, хόдячи посеред спашу? Хіба в запорожця душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за це карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевесті всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?

— Святу правду, пане гетьмане! Святу правду! — загуляй кругом запорожці, як із бочки.

— А вам як здається, батьки? — питается в дідів.

А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітувати. Довгенько думали сиві оселедці, довгенько один на одного зглядували, ківаючи головою, далі виступив знов наперед батько Пұгач та й каже:

— Бачимо, бачимо, вразький сину — дárмо, що ти гетьман — до чого ми в тебе дожилися! Убрав-еси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плéчах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати! Недовго ж поорудуеш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взяєшсь брехати пс-собачи, то й пропадеш як собака! Я тобі кажу, що пропадеш як собака!

— Годі лиш, батьку! — крикне Брюховецький. — Чого це розпустив морду, як халяву? Та це не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!

— От яка нам честь за нашу працю! — кажуть діди. — Тим то добре казано нам у Січі: „Ей, не слухайте, батьки, цього лedaщїці: підвезé він вам москаля!” А ми таки не поняли віри, ми впovalи, що ось немов би то Гостпóдь поможе й на Україні завесті запорозькі порядки!

— О, ви голови цвілії! — каже Брюховецький. — Яких же тут сподіватись порядків. коли запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви дýмаєте, що і всякому про те байдуже, так як еашим старим костям; а ми — так інше почувасмось.. Не москаля ж вам підвіз, а роблів все по правді, що жаден братчик на мене не пожалується. На Січі, посеред глухого стéпу, треба бурлакувати, а в городáх, посеред миру, — женитись та господарювати.

— А хіба ж ти, — озвавсь батько Пұгач, — не казав нам, окаянний, як підмовляв нас у городі: „Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?” Хіба ти не казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?

— Казав, — одвітúє Брюховецький, — і як казав, так і зробив. Сами бачите, що запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полков-

никами; судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика „це мое, а це твоє”, усе стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишенні. Чого ж вам іще хочеться? Щоб я за дурницю бив киями козака? Ні, цього не буде; я своїм діткам не ворог.

— За дурницю! — кажуть діди. — На чим держиться Січ і славне Запорожжя, те повернув ти на сміх!

— Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас не понутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сирівцем.

— Ми таки й підемо, гастидів сину! — каже батько Пугач. — Ти нас не випихай коліном. Тільки добре собі пам'ятай, що брехною світ пройдеш, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! Ходімо до своїх куренів! Гей, діти, хто за нами?

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовччи мовчать, та один за одного туляться

— Хто за нами? — покликне ще раз батько Пугач. — Кому любо з нечистивим пройдисвітом у гріах погибати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї, той гайда з нами за Пороги!

Тільки ж і за другим разом ніхто ані з міста.

— Так ви, бачу, усі одним миром мазані! — каже тоді батько Пугач. — Пропадайте ж, ледації! Щоб вас так щастя-доля бокинула, як ми вас покидаємо! Пфу! Плюю й на той слід, що топтав із паліводами! Плюйте ѿ ви, батьки, — каже своїм товарищам; — а на прощання скажемо цьому Іродові, чого ми йому бажаємо: вено ж йому й не минеться.

От і почали діди один за одним виходити з колеса. І зараз перший, обернувшись, плонув на свій слід та й каже:

— Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив!

І другий плонув та й каже: — Щоб на тебе образи падали!

І третій: — Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не зінав ні вдень, ні вночі покою!

І четвертий: — Щоб тебе, окаянного, земля не приняла!

І п'ятий: — Щоб ти на страшний суд не встав!

І, вийшовши з раднього колеса, забрали свої коні з чурами та й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшишсь доволі з своїми розбішаками, каже:

— Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбулі ми дурне мужицтво, одбулі міщан, одбулі й старих дундуків. Тепер пийте, гуляйте і веселітесь. А мене щось на сон знемагає. Піду одпочину трохи. Петро Сердюк! Проведи, брате, мене до господи.

Пішов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледве ноги волочить. що аж низове козацтво стиха глузувало.

— Підтоптаєшся, — кажуть, — наш Іван Мартинович.

— Іще б не підтоптатись, стільки діла наробывши!

— Та, мабуть, і в головку на радощах лишнє зачинув.

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не впився. Його лук'яний мозок коверзую собі нову думку: як би того безталанного Сомка до послідá-години допrowadити! Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривші очі як кіт, Брюховецький крізь зуби почав так против своєї думки закидати:

— Чи чував, ти, братіку, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?

Засміявсь козак: — Це, пане ясновельможний, тільки таку гúторку проложено.

— Гм! — каже Брюховецький, — проложено! А з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й ноги хоч поодтинаї.

— Це ви, пане гетьмане, — каже Петро Сердюк, — на радах так уходились.

— Ох, на радах, на радах! — мимрить Брюховецький. — Послужив я козацтву щирою душою, а як то мені козацтво послужить!

— І, пане ясновельможний! Про що ви турбуєтесь!
— сказав козак Сердюк. — Та ми за вас усі голови положимо!

— Голови! — бурчить Іванець. — Було б з мене ї одної голови, якби хто зумів її положити, щоб довіку не встала.

Усміхнувшись Петро Сердюк та й думає: — Підтоптавсь, підтоптавсь наш гетьман!

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне де-яке слово, і все на Сомкá наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки не вдогад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брюховецький і каже:

— Чи бачиш ти, Петре, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомкó, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається це диво?

— Диво велике, — каже Петро Сердюк, — нічого сказати. — Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.

— Отже я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай лишень, братіку, який мені сон сьогодні перед світом снivся. Здається, йшов я п'яний додому, от до цього будинка, і прийшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувсь ранком, — проснувсь, аж мені кажутъ, що вночі чудо велике створилось: Сомкóві миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого цей сон мені приснivся? Коли б ти мені цей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити.

Загадавсь козак, далі, помовчавши, й каже:

— Щó ж, пане гетьмане, себто проти того, щоб запорожець перекинувсь пацюком?

Обняв Іванець Петра Сердюка за ці слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки щирозолтий перстень та й каже:

— Оця каблучка всякого переверне в такого пацюка, що пробереться хоч крізь дванадцятеро дверей, куди треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять. Щó ж ти одступаеш, наче од лихого зілля?

— Того одступаю, — каже Сердюк Петро, — що, хоч низобець на всяке характерство здатен, та за таке

ще зроду в нас ніхто не бравсь. Прощай, пане гетьмане! Може, з хмелем і твій сон пройде.

Оставсь Брюховецький як оступджений.

— Е, — каже, — так, мабуть, правда цьому, що, кажутъ, зроду, звіку козак не був і не буде катом! — і почав ходить по світлиці.

Походив, походив.

— Чорт знає які, — каже, — забобони! Буцім ~~не~~ все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнүти ножем під бік у глибці!

Ще поміркував трохи, ходячи.

— Мабуть, — каже, — що не все одно!.. Чом же ось я сам не піду з ім розправитись!.. Поки Сомкó був Сомком, я ставав на його смілив, а тепер мене якийся острах бере..

Знов почав походжати мовчки.

— Ка-зна як для чоловіка ворочає! — каже собі. — Мабуть, сам лихий мені помагає... А лучче б нічого цього не було... Ой, батьку Богдане! Не пізнав би ти тепер свого Іванця!.. Ворог!.. І звідки нечистий утеплював мені ворога!.. А вже тепер шкодá зупинятись... вивернеться... добре, що поборав... Два коті в одному мішку не помиряться... Чом же оце нема в мене сили до закінчання? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнүть ворога ножем боюсь... Щó ж, як на Москві зроблять не по-націому?.. Гроши грошити, бояр: боярами, а цар зробить, як скоче...

ГЛАВА СІМНАДЦЯТА.

Мізкує собі ледачий Іванець, ходячи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:

— Якийсь чоловік має про негайнє діло ясновельможного сповістити.

Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не здав, чого злякався: так уже грішна душа його тривожилася.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

У Іванця пішов мороз поза спиною.

— Кого ж, — каже, — мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожів на впóкій гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляється круг панів люди та компонують, як би Сомкá на волю визволити; та й ніженські міщани шепотять про Сомкá, як жиди про Мусія.

— Щó ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як же ти заворожиш гетьманщину?

— А так. Піду тільки та розкажу Сомкóvi твій сон; зараз усе і втихомириться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде ж тому пацюкові!

— Угамуйсь, пане гетьмане, на цю годину;лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгенько помовчав Брюховецький.

— Одкрий, — каже, — голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях, — одвітӯє той, та й одкінув відлогу.

Брюховецький аж одшатнувсь.

— Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хтó був Сомкові катом, — каже Кирило Тур і нарівняв ізнов відлогово.

— Невже ти оце візьмешся за такé діло? — питает Брюховецький.

— А чому ж? — каже. — Хіба в мене руки не людські?

— Ти ж, кажуть, був трохи свíй із Сомкóм!

— Так як чорт із попом. Я вже давно на його чітію, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав

йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями.
Отака в світі правда!

— Зáшо ж ти на йóго злишся?

— Я то вже знаю, зáшо! У мене своя приключка,
а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питай і ти в мене.
Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш,
щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив
мене сотником, скажи мені тільки, як до йóго до-
браться.

— От як, — каже. — Вíзьми ти оцей перстень.
Пропустяť тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка, — каже Кирило Тур. — Ще
й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький: — Це, коли хочеш знати, той
самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сон-
ного Барабаша. Я сам іздив із цим знáком і в Черкаси
до Барабаших Покійний гетьман подарував мені його
на пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур: — щó то з доброї ру-
ки подарунок! Так от він на добро й здався, — та й вий-
шов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснів-
ся тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі
з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької хо-
дії, ні високого стáну. Так собі наче горбатий дід. Уже
надвірні стемніло. Ось добирається він до Сомківої
глибки. Зараз у надвірніх дверей стоїть козак із рати-
щем. Наставив супротив Кирила Тура ратище:

— Геть!

— А це щó? — каже йому потиху Кирило Тур, по-
казуючи на руці перстень.

Скоро взрів сторож гетьманський знак, зараз і од-
чинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей ко-
зак... Катанчик стоїть у стіні на віконці. І той пропу-
стив мовчки, як побачив перстень. За тими дверима ще
треті двері, і третій козак при дверях сторожем. Узяв
Кирило Тур у йóго катанчик і ключ од глибки.

— Іди, — каже, — до свого товариша. Я буду спо-

відати в'язня, так може таке почуєш, що лучче б тобі на цей час позакладало.

— А той йому: — Та я й сам рад звідси заздалегідь убраться. Знаю добре на яку прийшов ти сповідь.

— Ну коли знаєш, то й лучче, — каже запорожець. — Гляди ж, не входь сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після твоєї сповіди всякий! — бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомкó. Одним залізом за пóперек його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узялі до в'язення; тільки вишиваної сріблом та золотом сорочки посóвистились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписувала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подарувала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так оця тільки сорочка зо всього багатства йому осталась; і чудно і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблíзивсь до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь:

— Щó ж? — каже, — роби, що тобі сказано робити.

А Кирило Тур силким, гутгивим голосом:

— Хіба ж тобі не страшно вмирати?

— Може б мені, — каже Сомко, — й страшно було, якби не було написано: ..Не убойтесь от убивающих тіло. душі же не могутих убити..."

А Тур каже: — Та це ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурюю. Ось ке лиш, я трошки різону по грудіні...

— Адова утробо! — крикне тоді Сомко. — Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навтішатись моїми

муками! Бачу по твоїму голосу, що ти, як паскудний червяк, живучі під землею, звик іссати кров християнську! Так упивайся ж, гадино, у мое тіло! Не почуєш ти, пакосний, як Сомкó стоне!

— Добре, їй-Богу добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж за халяву. — Їй-Богу! — каже, — мені здається, що я смик, а всі люди скрипки: як поведу, так вони і грають! Не життя я на світі коротаю, а весілля справляю.

— Щó це! — каже Сомко, — і невже я од нудьги починаю з маробю розмовляти? Скажи на ім'я Боже, чи справді ти Кирило Тур, чи це вже моя голова починає з печалі туманіти?

Запорожець зареготав:

— Ще й питает! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й саме не тямить, що робить.

— Щó ж ти мені скажеш?

— А ѿт що я тобі скажу. Давай лишень мінька на одежду, та виходь із ції пакосної ямки. Тут тільки б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає щó! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти попався навіки чорту в зуби, так іхав рятувати паволочан. Тетеря бач, пронюхав, щć тут кóйт супротив його Шрам, та, пронюхавши і давай тиснути паволочан — притъмом хоче зруйнувати місто; так іхав Шрам рятувати. А я послав козака навпéрими: „Постривай”, кажу, „попе, ще може вернемо сокола з клітки!” А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомкó вже на волі, так куптесь і ждите гасла. Ти, може, не знаєш, сидячи тут, що вже розжував усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Україні, так тисяча тисячу погихатиме та до тебе бігтиме. Піднимуться й тії, що не були на раді; бо на раду позлázилась до Іванця тільки сама погань з України, а добри люди не поняли гольтяпакам віри. Тим то Іванець із поганцями таке лихो і вкóїв! А з Запорожжя теж тільки самі паливоди на Україну вийшли, а що зсталось доброго, те все тепер за тебе, тільки озвешся, руку по-

тягне і допомогу дастъ. Що ж ти мовчки слухаеш. мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки. — одвітє Сомко, — що з цеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство та гетьманство; багато й Юрськ погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьманувати: не вже ж не уйметься плисти по Україні кров християнська ні на часину? Оце я ще почну одного супротив другого ставити, і за своє право людську кров точiti! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити. треба хіба усю Україну надполовинити; а навішо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьманував!

— Отже ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур. — Не на те, щоб Сомко гетьманував, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кириле. Може. це тільки на науку мирові попустив Господь Україну в руки харцизякам. Не можна, масть, інше. як тільки горем та бідою. довести людей до розуму.

— Так оце ти зрикаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други й приятелі, були й полки й гармати, та не благословив мені Бог властuvати; „друзи мої і іскренній мої оддалече мене сташа і чуждахся імене моего” — так чого ж мені тепер супротив своєї долі пручатись?

— Старий Шрам не так думає, — каже Кирило Тур.

— Думав і я гордо та несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо, — каже запорожець. — Нехай воно буде собі, як хоті: тільки все ж таки у тебе в голові зсталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі.. Нічого тобі ждать обуха у цих різницях. коли тобі одчинено настіж двері. На лиши надінь відлогу, та ще оцей персник про запас візми, то пройдеш крізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-

трави, що тільки притуліо, так ік нечистому й порозпа-
даються. Ке лиши сюди ноги.

— Підожди, брате, — каже Сомко: — скажи пер-
ше, а ти ж як звідси вийдеш?

— Щó тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі
дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Цього не буде. Нехай той гине,
на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю
я волі купувати не хочу.

— Смерть! — засміявшиесь. каже Кирило Тур. —
Ка-знає щó городить! Мабуть, тут од вологости в голові
тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму?
Найшов дурня? Щé до схід сонця опинюсь на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як Бог дасть... мені вже про те знатъ.
Хіба не чував ти про наших характерників, що нама-
лює углем на стіні човен, сяде та й попливє, неначе по
Лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх,
щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені, — каже Сомко, — як у тебе достає
охоти жартувати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітуює Кирило Тур. —
Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах
медом, ти думаєш: отут то щастя! Аж глянеш — усе
одна омана! Тим то й кидаеш її нізацю. Та щó про те
балакати! Ну, лиш давай мінька на одежду.

— Ні, мій голубе сизий, цього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном
зостанусь? А щоб же ти цього не дождав! Я тільки
й радувавсь, що отже — кажу — старий буркун поба-
чить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо:
а ти в мене й послідню радість однімаєш!

— Невже оце, щоб тільки отпрацьдить Запорожжя
перед Шрамом? — питает Сомко.

— А теж якого мені ще біса? — каже Кирило
Тур. — Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там ка-
жуть, отчýзна! Що от би то визволю своею головою
Сомкá, — він тепер більш потрібен... Ка-знає щó! Так
робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя со-
рочка до тіла близиче. То якбí пришлось положитъ
голову за дітей, або що, так це було б святе діло, бо

сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, у нас на Україні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?

— Ох, голово ти мся мила! — каже Сомко. — Ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені летше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці, і не загине вона на Україні! Попрощаймося ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупивсь.

— Так ти справді хочеш зостатися у цій різниці?

— Я вже сказав, — одвітӯє Сомко, — що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить!

— Так? — питает Кирило Тур, пильно дíвлячись Сомкобі в вічі.

— Так! — одвітӯє гордо Сомко, дíвлячись на його.

— Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець. — Хто в неї народиться, або зачне яке діло, щоб не знов ні щастя, ні долі! Нехай човній топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротах! А як кому Бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мéртвого тіла! Проклята, проклята од нині і до віку! Прощай, брате мій рідний! Не загаюсь і я на цім мізернім світі!

Обнялийсь, і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сірої глибки, скинув із себе відлогу і швиргонув сторожам.

— Нате, — каже, — вам, Іродові діти, за вход і вихід! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірного сторожа, кинув подушку, що була в його за спинною замість горба:

— Візьми, — каже, — собако, щоб не спати на соломі, стережучий неповинну душу!

І пішов із замку. Усі по персню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидався його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знов, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тільки: „Прийде до тебе чоловік і скаже: „Шукай вітру

в полі!" — так саджай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись".

Смутно було тепер Кирилові Турі сідати на коня, що для Сомкá наготовив, а ще смутніш іхати до старого Шрама та розказувати, що вже Сомкó між козацтво не вернеться.

А Шрам бідаха жде, не дождеться його під Бугаєвим Дубом на Бабичівці. Загледівші оддалекі двох козаків, аж не встояв на місті, — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомкá немає, то й голову повісив. І питав би, і питати бойтися, та вже на силу зміг промовити:

— А де ж Сомко?

— А ти справді поняв мені віри? — каже Кирило Тур. — Отак мороч людей, то будеш запорожцем!

— Кирило! — каже Шрам: — Годі юрідствувати, бо твой голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоч скажи, чому?

— А от чому, — каже запорожець. — Сомкó, коли хочеш знати, такий же дурень, як і ми з тобою. „Чужою смертю волі купувати не хочу!" Уже я йому й отчизну, уже я йому й правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теші! З тим його, покинув, бодай лучче покинув свою голову!... Прощай!

— Щó ж ти тепер думаєш із собою чинити? — спитав Шрам.

— А щó ж? Уже ж пак не те, що ти. Живий живе гадає... Оце, поїдемо до превражного сина Гвинтовки та вкрадемо ще раз Череванівну. Мабуть, ій на вікý написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, п'ючі та гуляючи. Прощайте, прощайте!

І, вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і полинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— Чого ще оцей бабський реп'ях од мене хоче? — каже зупинившись Кирило Тур.

— Кирило! — каже Шраменко, — у тебе душа ширя, козацька...

— Авжеж не жидівська. — каже запорожець.
— Ми їдемо з пан-отцем на смерть у Паволоч...
— Боже вам поможи: діло не ледаче!
— Передай од мене два слові Череванівні; передай так, як з того світу!

— Добре, — каже Кирило Тур, — передам. — А чорногорцю потиху шепче: — Знаю наперед: якунебудь любосну нісенітницю.

— Скажи їй, що й на тім світі її не забуду! — каже Петро.

— Добре скажу.
— Ну, прощайте ж. братці, навіки!
— Прощай, брате! — каже запорожець, — та не забувай і нас на тім світі.

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявся та й каже:
— Як то ми тим світом завчасу порядкуємо! А там, може, чортяки так припечуть, що й усі любоці к нечистому з голови вилетять!

ГЛАВА ВІСІМНАДЦЯТА.

Тепер би то оце треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином і все, що з ними діялось, по ряду сповідань: тільки ж, якби почав я виставляти в картинах та в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати і вистинати усє місто за турбацію супротив гетьманської зверхності, і як старий Шрам головою своєю од-купив полківий свій город, то б не скоро ще скончив своє оповідання. Нехай же остается та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам Павлоцький, жалуючи згуби Паволочан, сам удався до Тетері і приняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянний не усумнивсьйого, праведного, як бунтовника на смерть осудити і, осудивши, повелів йому серед сбозу військового голову одятти. Так зогнавши з світу свого ворога, удовольнивсьй дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столичного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Симеоні, одято голову й Сомківі з Васютою, у городі Борзні, на Ганчарівці, Брюховецький доказав таки свого,

хоч послі й приняв слушну кару од гетьмáна Дорогомінка: пропав під кийми собачою смертю.

Так то той щирий козарлюга і піп. Іван Шрам Паволоцький, і славний рицар Сомко Перейславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, поплягли од беззаконного меча шановними головами. Хоч же вони і полягли головами, хоч і вмерли лютою смертю, та не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

*

Тут би мені скінчити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману; та хочеться ще озирнутись на тих, що послі тої біди остались живі на світі.

Одправивши по пан-отцеві побхорони, поплакавши та пожурившись, Петро не довго затаявсь у Паволочі. Думав би іти на Запорожжя і розпродав усе своє добро, та якось і звернув мислі на Київ. Опинивсь козак коло Хмаріща. Звонтишив однак, та й дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені; не стеріг їх Василь Невольник.

— Мабуть ніхто не вернувсь у Хмаріще! — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасихали і позаростали бур'яном. Як ось чує — наче хтось співає стиха. — Боже мій! Чий же це голос?

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! І Леся й Череваниха обидві в пекарні.

— Боже мій милий! — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога, як укопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло стола, то так і осталась, і з міста не зворухнеться. Та вже Череваниха почала Петра обнімати; тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поцілував її, як брат сестру; а вона аж слізоньками вмілась. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плачали, сміялись, розпитували, і одно одному перебивали:

Як ось — у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радости; тільки „бгатіку!” та й кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, ці-

лує і хоче сказати щось, і все тільки „бгатіку!” та й замовкне.

Як же вже трохи вгамувались, тоді Череваниха посадила Петра на лавці, і сама сіла коло його (а Леся з другого боку, і обидві держались йому за руки) та й каже:

— Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петруся, щоб ми знали, як оце тебе Бог спас од смерти. Нам сказано, що ти вже певно oddав з пан-отцем Богові душу.

А Черевань мостиивсь, мостиивсь, як би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеко, і треба голову набік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв та й сів напротив його долі, підгобавши під себе ноги.

— Ну, — каже, — бгате, тепер розказуй, а ми слухаємо.

От і почав Петро усе оповідати: як було в Наволочі. Не раз приймались усі плакати. Як же дойшло до прощання з пан-отцем, то Черевань так і зарюмав, та одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальші, поки переплаче. А про Череваниху та про Лесю що вже й казати? Усі злились у одні серце і в одну душу; і тяжко було всім і якось ропітно.

— Розкажіть же, — каже Петро, — і ви тепер, як у викрутілись од запорожця та добрались до Хмараща?

— Ні, — каже Череваниха. — хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутілись од його. Братік мій узяв нас був добре в свої руки. Того ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватать Лесю за ледащицю Вуяжевича. Як ось смеркіом іде Кирило Тур, а за ним десятеро запорожців, у двір. Показав братові якийсь перстень: „Оддавай”, каже, „мені Череваня з усім його кодлом”. — ..На-що? Куди?” — „Звелів гетьман забрати та везти просто до Гадяча. Мабуть”, каже, „Череванівлі на роду написано бути гетьманшею”.

— Так, так, бгатіку! — каже Черевань. — Я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.

— Стали просити, — знов веде річ Череваниха, —

стали просити Кирила Тур, щоб не губив невинної душі — куди! І не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двора. Ми плачмо. А Кирило Тур тоді: „Не плачте, курячі голови! Вам треба радуватись, а ні плакати: не в Гáдяч я одвезу вас, а в Хмарíще”. Ми давай дякувати, а він: „Щó мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану”. Ми знов так і похололи: із одного лиха та в друге! І таки справді думали, що в його ця думка в серці. Та вже, як привезлі нас у Хмарíще, тоді вразький запорожець сміється та й каже: „А ви справді думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! Од вас усе лухо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знаться! Нехай лишень звáрять нам вечеряти: нам іще далека дорога”.

— Куди ж це їм була далека дорога? — спитав Петро.

— У Чорну Гору, братіку. — каже Черевань. — Додержав таки Кирило Тур свого слова, що все хвалився тою Чорною Горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерею. Попились вразькі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиg: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею: „Я”, каже, ..з самого пéршу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомкá з гетьманства не спихали, так щó ж, коли Іванцеві сам чорт помагає! Уже якими я шляхами до січової громади не захόдив! Так ні, та й годі! От”, каже, ..бачачи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, то вже Сомкóві і в сто голів помоги не видумасеш. махнув рукою, та щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так отже”, каже, ..нечистий пíдсунув під ніс вашу кралю. Тепер уже спíвайте”, каже, ..Сомкóві вічну пам'ять; не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...” Та чи пíймеш ти, братіку, віри? Як розказував про Сомка, то наче всміхається вразький запорожець, а сльоза в ложку тільки кап!

— Так оце він, — каже Петро, — і сестру й матір покинув для тóї Чорної Гори?

— Ми, бгате, в його питали: „Як же ти зоставив свою матір одну з дочкою при старості?” — „Щб”, каже, „козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра — гостра шаблюка! Зоставив я їм грошей, буде з їх поки жіві; а запорожця Госпόдь со-творив не для запічка!” Отакий химерник!

Так розпитуючись та розмовляючи, і не зчулись, як настала обідня година. Коли ж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник, і веде за собою слідом божого чоловіка. Ходив старий на торг у Київ, та, попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І божий чоловік зрадів: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала як ластівочка. Послі обіда божий чоловік іграв і співав усяких поважніших пісень. А як одхідив із Хмаріща, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за пан-отцеву душу.

— Смутно мені, — каже божому чоловікові, — що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жадної награди!

— Не кажи так, синку, — дав одвіт божий чоловік, — усякому есть своя кара і награда од Бога.

— Як же? — каже Петро: — Іванець ось вознесен а Сомко з моїм пан-отцем гіркую випили?

А божий чоловік:

— Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі награди? Гетьманство, багатство, або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцькамі; а хто хоч раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, награди! За що награди? За те, що в мене душа лучча од моїх близжніх? А це ж хіба мала милості Господня? Мала милості, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій пан-отець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навча-

еться добру, слухаючи, як отдавали жиць за людське благо; а славному слава у Бога!

Так проглагóлавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались од його речі. Далі поклонивсь божий чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плечé бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сем'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Черевáниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно та приязно.

Ну, цього вже хоч і не казати, що, зождавши півроку, чи щó, почали думати й про весілля. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишенькі в саду в Лесі не одцвілісь, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так то усе те лижо минулось, мов приснилось. Яке то воно страшне усякому здавалось! А отже, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Це так, як от інколи скопиться заверюха — громом громить, вітром бурхáє, світу Божого не видно; поламле старе дерево, повиворочує з корінням дубíй берези; а чому указав Господь рости й цвістíй, те й останеться, і красується вéсело та пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

